ХI. С. ВАКИЛОВ, Р.ХI. РАДЖАБОВА

АВАР МАЦI

Лъабабилеб классалъула цIалул пособиялъе методикиял малъа-хъваял

МахIачхъала 2019

УДК

ББК

Вакилов Х.С., Раджабова Р.Г.

Аварский язык. 3 класс. Методическое пособие / Вакилов Х.С., Р.Г. Раджабова. – I-е изд. – 2019. – 136 с.

Гьаб тIехь хъван буго ХI. С. Вакиловасул 3 классалъул «Авар мацI» абураб цIалул пособиялдаса пайда босулел байбихьул классазул мугIалимзабазе. ТIехьалда жанир руго учебникалда кьурал разделазе унго-унгояб куцалъ дандекколел дарсазул малъа-хъваял. Авар мацIалъул цIалул пособие тIубанго дандеккола Байбихьул школалъул лъайкьеялъул федералияб пачалихъияб стандарталда.

КУРСАЛЪУЛ ГІЕЛМИЯБГИН МЕТОДИКИЯЛ КЬУЧІАЛ

Лъабабилеб классалъул учебник гІуцІун буго «КІиабилеб классалда малъараб материал такрар гьаби», «Предложение. РагІабазул дандрай», «РагІул гІуцІи», «Каламалъул бутІаби (предметияб цІар, прилагательное, рикІкІен, глагол)» ва «ЛъагІалида жаниб лъазабураб материал такрар гьаби» абурал бутІабаздасан.

ЦІалул соналъул байбихьуда цебесеб классалда малъараб материал такрар гьабиялъ цІалдохъабазе кумек гьабула, гьелда тІасан щвараб лъай цІидасан рекІелъе бачІине гуребги, гьеб гІамлъизабизе ва цо чІванкъотІараб тартибалде, низамалде чІезабизе. Гьелда тІадеги, цебесеб материал такрар гьабиялдалъун кІиабилеб классалда цІалдохъабазул лъугьараб бажари жеги цебетІола.

Учебникалда «КІиабилеб классалда малъараб материал такрар гьаби» абураб разделалъулъ кьун руго цІалдохъабазул кІвар буссинабизе кколел гьал хадусел мацІалъул бутІаби: **калам, текст, предложение, рагІи.** Гьаниб цІалдохъабазухъа бажаризе ккола гьел тІадехун рихьизарурал бутІабазе мухІканго определение кьезеги щвараб лъаялдаса жидерго каламалъул практикаялда пайда босизеги.

Лъабабилеб классалъул программаялда цІиял фонетикиял баянал кьун гьечІо, амма такрар гьабизе учебникалда бихьизабураб материалалъ квербакъи гьабула рагьарал ва рагьукъал гьаркьал ратІа рахъизеги, геминатал ва лабиалиял гьаркьал гьорлъ ругел рагІаби битІун абизеги (цІализеги), гьел рихьизарулел хІарпал мухІканго хъвазеги цІалдохъабазул лъугьараб бажари жеги камиллъизабизе.

Жакъасеб авар мацIалъул программаялда рекъон лъабабилеб классазул цIалдохъабазда предложениялъул хIакъалъулъ гьал хадусел баянал лъазе ккола:

1. Хабариял, суалиял, тIалабиял ва ахIул предложениял;

2. Предложениялъул бетIерал членал: подлежащее, сказуемое ва битIараб дополнение. Предложениялъул бетIерал гурел членал (тайпабазде рикьичIого);

3. Предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бугеб бухьен.

КIиабилеб классалда цIалдохъаби калам предложениязде биххизеги, предложениялда жаниб жинца иш гьабулел ялъуни жиндир хIакъалъулъ бицунел рагIаби ва гьезул хIакъалъулъ щиб бицунеб бугебали бихьизабулел рагIаби (ай подлежащеял ва сказуемоял) ратизеги, суалаздалъун гьезда гьоркьоб бухьен чIезабизеги, предложениялда жаниб магIналъул рахъалъ цIикIкIараб кIвар жиндир бугеб рагIи, гьаракь борхизабун, бихьизабизеги ругьунлъулел ратани, лъабабилеб классалда цIалдохъабаз мухIканго лъай-хъвай гьабула хабариял, суалиял, тIалабиял, ахIул предложениязулгун, битIараб дополнениялъулгун ва предложениялъул бетIерал гурел членазулгун (тайпабазде рикьичIого); жеги гъваридго гьез лъазарула подлежащееги сказуемоеги; гьелда тIадеги, лъимал ругьунлъула предложениялдаса цоцазда рухьарал рагIаби, ратIа росун хъвазе; хабариял, суалиял, тIалабиял ва ахIул предложениял цIалулаго, интонация цIунизе.

Лъабабилеб классалъул учебникалда «Предложение» абураб тема малъизе байбихьула 29 хIалтIиялдасан. Гьаниб цIалдохъабазда ракIалде щвезабула гьадинаб теорияб баян: «Предложениялъ цо тIубараб пикру бичIчIизабула.» ТIехьалда ругел хадусел хIалтIабазул кумекалдалъун лъималазе кьола хабариял, суалиял ва ахIул предложениязул хIакъалъулъ баянал. Гьезда лъала хабариял предложенияз сундулниги хIакъалъулъ бицунеблъи, суалиял предложенияз цо щибниги жо гьикъулеблъи, цIехолеблъи,

ахIул предложенияз рекIел асар (вохи, вихxи, хIинкъи, пашманлъи) загьир гьабулеблъи.

ЦIикIкIараб кIвар буго тIадехун рахсарал предложениялъул тайпаби жидер каламалъулъ хIалтIизаризе, абулаго гьезул интонация цIунизе, хъвавулъ дандеколел лъалхъул ишараби лъезе цIалдохъаби ругьун гьариялъул. Гьелъиеги гIезегIанго хIалтIаби кьун руго учебникалда.

Предложениялъе хасиятлъун бугеб гIаламат ккола жиндилъ предложениялъул бетIерал членал (подлежащее, сказуемое ва битIараб дополнение) рукIин. Подлежащее, сказуемое ва битIараб дополнение бетIерал членаллъун рикIкIуна, щай гурелъул гьез предложениялъул аслияб пикру загьир гьабула, ай гьел рукIине бегьула предложениялъул кьучIлъун. Гьединлъидал гIемерисеб мехалъ предложениялъул анализ гьабизе байбихьула гьел членал рихьизариялдасан. Лъабабилеб классалъул цIалдохъаби ругьун гьарула магIнаялъулал ва формалиялгин-грамматикиял суалаздалъун предложениялъул бетIерал членал ратIа гьаризе, масала: подлежащее малъулаго, гьадинаб къагIида хIалтIизабизе бегьула (анализалъе босула паредметияб цIар подлежащеелъун ккараб, кIиго-ункъо рагIудасан гIуцIараб предложение.).

Цин лъимал тIамула сураталдасан предложениял гIуцIизе (*Хасалихълъи бачIана. ГъутIбуздаса тIанхал гъуна. ТIугьдул ракъвана. Рамазан хIалтIана.)* ва лъил яги сундул хIакъалъулъ бицунеб бугебали бихьизабизе (*ТIугьдузул, хаслихълъиялъул, тIанхазул ва Рамазанил* хIакъалъулъ бицунеб буго). Гьеб ккола магIнаялъулаб суал. Цинги лъимал ругьунлъизарула формалиялгин-грамматикаял суалал лъезе (*бачIана* ***щиб?*** *гъуна* ***щал?*** *ракъвана* ***щал?*** *хIалтIана* ***щив?****).*

Жиндир хIакъалъулъ бицен гьабулеб рагIи чIезабизеги гьелъие ***щив? щиб? щал?*** абурал суалал лъезеги лъан хадуб, сураталдасан предложениял гIуцIула жинца иш гьабулеб рагIи балагьизе (*Мусаца тIехь цIалулеб буго.*

Чанахъанас хIанчIида туманкI речIчIана. Бакъуца хинлъи кьуна). Цинги жинца иш гьабулел рагIабазе грамматикиял суалал лъола: ***лъица? сунца?***

Хадуб хIасил гьабула: «Предложениялда жаниб жинца иш гьабулеб, ялъуни жиндир хIакъалъулъ бицен гьабулеб рагIи подлежащее ккола. Подлежащее ***щив? щий? щиб? щал? лъица? сунца?*** абурал суалазул цоялъе жаваблъун бачIуна».

Авар мацIалда подлежащее букIине бегьула, аслияб, актив падежазда гуребги, кьовул ва жинда падежаздаги, ва ***лъие? сундуе? лъида? сунда?*** абурал суалазул цоялъе жаваблъунги бачIуна.

Амма лъабабилеб классалъул тIехьалда, подлежащеял ратизе ва гьезие суалал лъезе, ругьун гьариялъул хIалтIабазулъ гIемериселъ дандчIвала гIицIго аслияб ва актив падежалда ругел рагIаби. Гьединлъидал мугIалимас хIаракат бахъула рехсараб ункъабго падежияб формаялда подлежащеял ругел текстаздаса пайда босизе.

Гьаниб мугIалимасда кIочене бегьуларо жиндир кумекалдалъун иш гьабулеб рагIиги актив падежалда букIунеблъи ва гьеб хъвалсараб дополнение кколеблъи, масала: *ГIалица бацI <u>тIилица</u> чIвана.*

Сказуемое малъулагоги, гьабго метод хIалтIизабула, ай цо чанго предложениеги кьун, цин магIнаялъул суал лъола, масала: *Вас шагьаралдаса вуссана. ТIутI къеда чIола. Дунялалъул кьер хисана* абурал предложениязулъ *васасул, тIотIол, дунялалъул* хIакъалъулъ щиб бицунеб? Цинги грамматикиял суалал лъола: *васас* ***щиб гьабураб?*** *тIотIоца* ***щиб гьабураб?*** *дунялалъе* ***щиб лъугьараб?*** Гьединал суаламдалъун подлежащеялъул иш бихьизабулел рагIаби ратIа гьарун, хIасил гьабула: «Предложениялда жаниб подлежащеялъ гьабулеб иш, гьелъул ахIвал-хIал бихьизабулеб рагIи ккола сказуемое.

Сказуемое ***щиб гьабулеб? щиб гьабилеб? щиб гьабураб? щиб лъугьараб? щиб хIалалда бугеб?*** абуралсуалазе жаваблъун бачIуна».

БитIараб дополнение малъулаго, аслияб кIвар буссинабула подлежащеялъ гьабулеб иш сунда тIаде кколеб бугебали баян гьабиялде. Гьелъие гIоло, суалазул кумекалдалъун, цин жинца иш бихьизабулеб рагIи, цинги подлежащеялъул хIакъалъулъ бицунеб рагIи батIа гьабула. Хадуб жинда тIаде подлежащеялъул иш кколеб рагIи бигьаго батизе кIола. Масала: *Гьороца гъветI бегизабуна.* «***Иш лъица гьабун бугеб***?» «*Гьороца.*» «*Гьороца* ***щиб гьабураб?»*** **-** «*Бегизабуна.*» «*Гьороца* ***иш сунда тIад гьабураб?»*** – «*ГъотIода тIад.*» ХIасил гьабила: «Подлежащеялъул иш жинда тIаде кколеб рагIуда битIараб дополнение абула». Гьелдаго цадахъ цIалдохъабазда бичIчIизабула битIараб дополнение кидаго цого цо аслияб падежалда букIе-неблъи ва ***щив? щий? щиб? щал?*** абурал суалазул цоялъе жаваблъун бачIу-неблъи.

БетIерал гурел членазулгун лъай-хъвай гьабилелде цIалдохъабазда бичIчIизабула предложениялъулъ бетIералги бетIерал гурелги членал рукIунеллъи ва подлежащее, сказуемое, битIараб дополнение бетIерал членал кколеллъи. Цинги бетIерал гурел членазул кIвар бихьизабизе цIалдохъабазе суал кьезе бегьула щай предложениялда жанир, бетIерал членал гурелги, бетIерал гурел членалги рукIунелилан. Масала: *ХIинкъараб гIанкI авлахъалдасан бекерулеб букIана* абураб предложениялъул разбор гьабун хадуб, цIалдохъабазда цIехола *хIинкъараб, авлахъалдасан* абурал рагIаби щай къваригIунелилан.

Цинги хIасил гьабула: «БетIерал гурел членаз подлежащеялъеги, сказумоялъеги, битIараб дополнениялъеги баян кьола».

БетIерал гурел членал я подлежащеялда, я сказуемоялда яги битIараб дополнениялда рухьун рукIунеллъи бихьизабула 63 хIалтIиялда. Гьеб хIалтIи гьабулаго, цин гьел рагIаби предложениялда жанир кинаб бетIераб членалда магIнаялъул рахъалъ рухьун ругелали хал гьабизе ккола, цинги гьезие кинал суалал рачIунелали балагьула.

«РагIул гIуцIи» абураб тема лъазабулаго, гьал хадусел масъалаби тIуразаризе ккола:

1. ЦIалдохъабазе рагIул бутIабазул, ай кьибилалъул, аслуялъул, ахиралъул ва суффиксалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей;

2. РагIул гIуцIиялъул разбор гьабизе лъимал ругьун гьари. Лъабабилеб классалъул цIалдохъабазухъа бажаризе ккола рагIулъ кьибил, аслу, ахир, суффикс батизе; кьурал рагIабазе батIи-батIиял суффиксалгун кьибил цоял рагIаби тIаса рищизе (*квеш, квешаб, квешлъи, квешезе*).

3. Кьибил цоял рагIабаздаса синонимал ратIа рахъизе лъимал ругьун гьари;

4. БитIунхъваялдасан щулиял ругьунлъаби ва хIалбихьиял рукIинари. РагIул аслуялъулъ рагьарал ва рагьукъал гьаркьал хисулел къагIидабазулгун лъималазул лъай-хъвай гьаби, - ***лъи*** суффикс жубалаго, рагIул аслуялъулъ ругел ***д, т*** гьаркьал гьоркьоса тIагIунел рукIиналде цIалдохъабазул кIвар буссинаби.

5. РагIи лъугьиналъул ва лексикиял хIалтIабаздалъун лъималазул рагIабазул нахърател бечелъизаби, творческиял хIалтIаби тIоритIиялдалъун цIалдохъабазул калам цебетIезабиялда хурхарал масъалаби тIуразари.

Лъабабилеб классалъул учебникалда рагIул гIуцIиялъул материал гьаб хадусеб тартибалда кьун буго: магIна гIагарал рагIаби, кьибил, ахир, аслу, суффикс.

КIудияб пайда букIуна темаялда хурхарал теориялъул аслиял баяназулгун цIалдохъабазул лъай-хъвай гьабиялъул методикаги гьединабго иргаялда бихьизабуни.

ГIагарал рагIабазул цоцазда гьоркьоб бугеб магIнаялъул бухьен цIалдохъабазда бичIчIизабизе тIехьалда кьун буго 72 хIалтIи. Амма гьеб хIалтIи тIубазе байбихьилалде, лъикI букIинаан лъималазулгун гьадинаб накъит гьабуни:

МугIалимас цIалдохъабазда цIехола щиб жо кколеб *ахилан* абун. ЦIалдохъабаз жаваб кьун хадуб*, ах* абураб рагIи доскаялдаги тетрададзаги хъвала.

Ахил тIалаб гьабулев чиясда кин абулебилан цоги нухалъ цIехола мугIалимас. Доскаялдаги тетрададзаги хъвала *ахихъан* абураб рагIи.

Гьединаб къагIидаялъ цIалдохъабаз баян гьабула *яцгIал, кочIохъан, хъухъадиро* абурал рагIабазулги.

РагIаби хъвазе кола, хIубал гьарун:

ах	*яц*	*кечI*	*хъухъади*
ахихъан	*яцгIал*	*кочIохъан*	*хъухъадиро*

Цинги гьел рагIаби дандекквеялдалъун хIасил гьабула: щибаб хIобода ругел рагIабазул гIаммаб магIнаги гIаммаб бутIаги бугилан ва гьединал рагIабазда магIна гIагарал рагIабиянги абулин.

72 хIалтIи гьабулаго, цIалдохъабазда рагIи лъугьиналдаги ва рагIул форма лъугьиналдаги гьоркьоб бугеб батIалъи бичIчIизабизе, халкквезе ккола рагIул формабазда хадубги.

<u>РагIул форма</u>		<u>МагIна гIагарал рагIаби</u>	
ах	*рохь*	*ах*	*рохь*
ахил	*рохьил*	*ахихъан*	*рохьоб*
ахикь			*рохьихъан*
		чан	*багьа*
		чанаве	*багьаяб*
		чанахъан	*багьаго*
		чанахъанлъи	*багьалъи*

Кьибил ккола магIна гIагарал рагIабазул гIаммаб бутIа. Гьединлъидал рагIулъ кьибил балагьизе ккани, цин къваригIуна магIна гIагарал рагIаби тIаса рищизе. Цинги гьел дандекквела, хадуб, гьезул гIаммаб бутIа бихьизабула.

Кьибил бихьизабиялъул бажари камил гьабула учебникалда кьурал х1алтIаби тIуразариялдалъун.

«Кьибил, кьибил цоял рагIаби» абураб тема лъазабулаго, цIалдохъабазул кIвар буссинабизе ккола синонимаздеги, щай гурелъул гIемерисел цIалдохъабаз магIна гIагарал рагIаби ратеян абигун, гIаммаб бутIа (кьибил) гьечIел магIна гIагарал рагIаби (синонимал) абула.

Кьибил цоял рагIабаздаги синонимаздаги гьоркьоб бугеб батIалъи бичIчIизабизе кумек гьабула 78 хIалтIиялъ.

РагIул ахир малъулаго, цIалдохъабазда рагIабазулъ гьеб битIун батIа гьабизе кIвеялда гIей гьабун чIезе бегьуларо. ЦIалдохъабазда рагIаби магIнаялъул рахъалъ цоцада рухьинаризе ахиралъул бугеб кIварги бичIчIизабизе ккола. Гьелъие гIоло тIехьалда кьун руго 80 – 82 хIалтIаби.

РагIул ахир батIа гьабизе ругьунлъун хадуб, аслу батизе бигьалъула. 85 хIалтIиялъ авар мацIалда рагIаби гIицIго аслуялдасанги аслугун ахиралдасанги гIуцIарал рукIунеллъи бихьизабулеб буго. Гьелда тIадеги, гьеб хIалтIи тIубаялдалъун, цIалдохъабазда бичIчIула аслу батIи-батIияб букIунеблъи.

«Суффикс» абураб тема лъазабизе, тIехьалда кьун руго цохIо предметияб цIаралъул суффиксал, щай гурелъул цогидал каламалъул бутIабазул суффиксал ратIа гьаризе лъималазе захIмалъула. Гьеб тема малъулаго, мугIалимасда цебечIараб масъала буго суффиксалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьейги, цIиял рагIаби лъугьинаризе, гьезул бугеб кIвар цIалдохъабазда бичIчIизабиги (Суффиксаз рагIабазе кьолеб батIи-батIияб магIнаялда гьаниб тIадчIей гьабизе кколаро).

Суффиксалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьола кьибил цоял рагIаби дандекквеялдалъун (101 хIалтIи). Гьаниб, кьибил ва ахир батIа гьабун хадуб, баянлъула суффикс кьибилалда хадуб букIунеб рагIул бутIа кколеблъи ва гьелъул кумекалдалъун цIиял рагIаби лъугьунеллъи.

ЦIалдохъабазда цIиял рагIаби лъугьинаризе бугеб суффиксазул кIвар жеги мухIканго бичIчIизабизе, бегьулеб бакIалда гьезул кумекалдалъун лъугьарал рагIабазул магIнаги баян гьабизе ккола.

Авар мацIалда лъикIаланго рагIабазул аслуялъулъ, жал падежазде сверизарулаго, гьединго гIемерлъул формаялда хисизарулаго, гьаркьазул хиси ккола. Гьединал рагIабазул битIунхъвай, фонетикияб принципалда рекъон, гIуцIун буго.

Лъабабилеб классалда гьеб тема малъиялъул аслияб мурад буго цIалдохъабазда практикияб хIалтIулъ гьаб тайпаялъул рагIабаздаса битIараб къагIидаялда пайда босизе кIвей, гьединал рагIабазул битIунхъвай лъазе, гьезие кумек щвей, гьединго цо-цо рагIабазул кIиго аслу букIин гьезда бичIчIизаби.

Аслуялъулъ кколеб хиси цIалдохъабазда бигьаго бичIчIула 96 хIалтIиялдаса. Гьениб цIалдохъабазул рес буго хисарабги хисичIебги аслу дандекквезе. РагIул аслуялъулъ хиси кколеб букIин бихьизабизе бищунго лъикIаб къагIидалъун рикIкIине бегьула, рагIаби падежазул суалазе жаваблъун кколедухъги лъун, аслуялъулъ бугеб батIалъи батизе лъимал тIами (98, 99, 102, 103 хIалтIаби). Гьединал хIалтIабазул хIасилалда аслуялъул хиси кколеб букIинги ва гьел хисухъе хъвазе кколеблъиги бичIчIизабула.

ЦIалдохъабаз суалазул кумекалдалъун рагIаби хисизаризе бегьула падежазул лъабабилеб свериялда рекъон гуребги, кIиабилеб свериялда рекъонги. Гьеб мехалъ гьел рагIабазул аслуялъулъ хисиги кколаро. Гьединлъидал тIадехун кьурал хIалтIаби гьарулаго, цIалдохъабазда бичIчIизабизе ккола рагIаби кIиго битIияб куцалъ хисизе бегьулеблъи (*ТIехь – тIехьалъул, тIохьол; хьибил – хьибилалъул, хьолбол*).

Лъабабилеб классалъул программаялда бищун кIудияб бакI ккола «Каламалъул бутIаби» абураб темаялъ. Гьеб тема лъазабизе бихьизабун буго 41 сагIат.

Гьелдалъун нилъеда бихьулеб буго байбихьул классазда каламалъул бутIаби лъазариялде кIудияб кIвар кьолеблъи.

ХIакъикъаталдаги, каламалъул бутIаби ккола жиделъ лексикияб ва грамматикияб магIнаби ругел рагIабазул бищунго кIвар бугел тIелал. Гьединлъидал гIелмуялда гIемерисеб мехалъ каламалъул бутIабазда абула рагIабазул лексикиялгин грамматикиял тIелалин.

Байбихьул классазда гьел тIелал малъулаго, аслияб масъала буго жидер каламалъул практикаялъулъ гьоркьоса къотIичIого хIалтIизабулеб щибаб рагIулгун лъай-хъвай гьабизе, ай гьел рагIабаздехун нух бахъизе цIалдохъаби ругьун гьари. Цоял рагIабаз предметал, цогияз гIаламатал, лъабабилез ишал ва гь. ц. рихьизарула. Гьеб кинабго лъаялдалъун рагIабазул хIакъалъулъ бугеб бичIчIи лъималаз низамалде ккезабула.

Грамматикаялъул дарсазда каламалъул бутIаби лъазарула мацIалъул киналго рахъаздаги рухьун, гьелъ кумек гьабула мацI тIубанго бичIчIун лъазабизе.

Каламалъул бутIаби малъичIони, лъималазе рагIабазул битIунхъвай лъазеги захIмалъула.

КIиабилеб ва лъабабилеб классазда каламалъул бутIаби дагь-дагьккун, балъохараб къагIидаялъ кьун руго. Масала, предметияб цIар кIиабилеб классалда лъазабулаго, мугIалимасда цебе чIараб масъала буго ***щив? щий? щиб? щал?*** абурал суалазе жаваблъун рачIунел рагIабаз предмет би-хьизабулеблъи бичIчIизабизеги суалал битIун лъезе ва гьезда рекъон рагIаби ратIа гьаризе лъимал ругьун гьариги.

Лъабабилеб классалда, кIиабилеб классалда малъараб материалги такрар гьабун, лъималаз бицуна предметияб цIаралъул хIакъалъулъ ва лъай-хъвай гьабула гьелъул грамматикиял гIаламатазулгун. Гьезда лъала жинс, цолъул ва гIемерлъул форма, падежазде свери, гьединго тIехьалда ругел хIалтIабаз

кумек гьабула «Хасал ва гIаммал предметиял цIарал» абураб тема цIалдохъабазда гъваридго бичIчIизе.

Нилъеда лъала предметияб цIаралъул лъабго батIияб жинс букIин: чиясул, чIужуялъул ва гьоркьохъеб. Гьел жинсал чIезаризе (рихьизаризе) нилъее бищунго цIикIкIун кумек гьабула суалаз. Гьездалъалъун цIалдохъабазда бичIчIизабула чиясул жинсалъул предметиял цIарал ***щив?*** чIужуялъул жинсалъул предметиял цIарал ***щий?*** гьоркьохъеб жинсалъул предметиял цIарал ***щиб?*** абурал суалазе жаваблъун рачIунеллъи.

ТIадехун рехсарал суалаз гурелги, предметияб цIаралъул жинсал ратIа рахъизе квербакъула жинсиял гIаламатазги. Авар мацIалда жиндаго жаниб жинсияб гIаламат бугел предметиял цIарал цIакъго дагьал руго (масала: *вац, яц, яс, вакьад, якьад* ва гь. ц.). Жинсиял гIаламатал гIемерисеб мехалъ рукIуна предметиял цIаразда рухьарал рагIабазулъ. Гьединлъидал, батIибатIиял жинсалъул предметиял цIарал гьорлъ ругел рагIабазул дандраязул разбор гьабулаго, щибаб жинсалъе хасиятаб гIаламат букIиналдеги кIвар буссинабизе ккола.

Предметияб цIаралъул лъабго батIияб жинс букIинги, гьезул щибалъе хасаб суал букIинги бичIчIун хадуб, цIалдохъабазул кIвар буссинабула цого предметияб цIар кIиго яги лъабабго жинсалъе гIахьалаб букIине бегьулеблъиялдеги, гьединал рагIабазул жинс предложениялда жаниб гурони батIа гьабизе бегьунгутIиялдеги.

Лъабабилеб классалда «Предметияб цIаралъул цолъул ва гIемерлъул форма» абураб темаялда тIад хIалтIулаго, цIалдохъаби ругьунлъула:

а) магIнаялде ва суффиксазде балагьун, цолъул ва гIемерлъул формаялда ругел рагIаби ратIа гьаризе;

б) жидер каламалъулъ цIикIкIун хIалтIизарулел предметиял цIарал гIемерлъул формаялдаги (ва гIаксалдаги) цолъул формаялдаги лъезе;

в) гIемерлъул форма лъугьинабулаго, рагIул аслу битIун хисизе;

г) цолъул ва гӀемерлъул формаялда ругел рагӀаби предложениялда жанир цогидал рагӀабигун битӀун рухьинаризе.

Цолъул ва гӀемерлъул формаялда гьоркьоб бугеб батӀалъи бихьизабизе кумек гьабула тӀехьалда бугеб 156 хӀалтӀиялъ. Гьенир кьурал тӀадкъаялги тӀуразарун, хадусеб определение цӀалула.

ЦӀалдохъаби, гӀемерлъул форма лъугьинабулаго, рагӀул аслу битӀун хисизабизе ругьун гьаризелъун кьун руго 160, 166 хӀалтӀаби. ЦӀалдохъабазда предметиял цӀаразул гӀемерлъул форма лъугьинабизе лъараб гӀоларо, гьел формаби предложениязда жанир цогидал рагӀабигун битӀун рухьинаризеги лъазе ккола. Гьелъие кьун руго 162, 163 хӀалтӀаби.

Авар мацӀалда дандчӀвала жал гӀемерлъул яги цолъул формаялда хӀалтӀизаризе бегьуларел предметиял цӀарал. Байбихьул классазул программаялъ тӀалаб гьабуларо гьединал предметиял цӀаралгун цӀалдохъабазул лъай-хъвай гьабизе. Амма лъабабилеб классазул цӀалдохъабаз мугӀалимасда чанцӀулго цӀехола *чакар, рахь, ролъ, гӀазу* гӀадал рагӀабаздасан гӀемерлъул форма кин лъугьинабизе бегьулебилан абун. Гьединлъидал мугӀалимас хӀаракат бахъизе ккола гӀицӀго цолъул яги гӀемерлъул формаялда хӀалтӀизарулел рагӀабазулги бицине.

Падеж ккола синтаксисияб категория. Предложениялъулъ предметияб цӀаралъул падежалъ цогидал рагӀабаздехун батӀи-батӀиял гьоркьоблъаби рихьизарула. Гьединлъидал падеж лъазабула цӀалдохъабазда предложениялъулъ рагӀабазда гьоркьоб бугеб бухьен бичӀчӀун хадуб, ай падежазда тӀад хӀалтӀи байбихьизе бегьула предложениялъулъ грамматикаялъул ва магӀналъул рахъалъ цоцазда рухьарал рагӀаби (рагӀабазул дандраял) ратӀа гьаризе цӀалдохъаби ругьунлъун хадуб. Хадуселъги падежазда тӀад гьабулеб кинабго хӀалтӀи бухьинабула предложениялъулъ рагӀабазда гьоркьоб бугеб бухьеналда тӀад гьабулеб хӀалтӀиялда.

ЦIалдохъанасда мухIканго лъазе ккола предложениялъулъ чIванкъотIараб предметияб цIар кинаб рагIуда бухьун бугебали.

Программаялда рекъон лъабабилеб классалда предметияб цIаралъул щуго падеж лъазе ккола (аслияб п., актив п., хаслъул п., кьовул п., жинда п.). ГIадатал падежазда цадахъ жинда падеж лъазабизе ккеялъул гIилла буго, цо-цо гIадатаб падежалда гуребги, гьеб падежияб формаялдаги субъект (ай подлежащее) букIин.

Гьел падежал малъулаго, цIалдохъабазда лъазе ккола:

1. Предметияб цIар жинда бараб рагIи батизе ва гьелдаса предметияб цIаралъе суал лъезе;

2. Суалазда рекъон, предметияб цIаралъул падеж батизе, гIаксалдаги щибаб падежалъул суалал лъазе;

3. ТIадехун рехсарал падежазда ругел рагIаби предложениязда жанир битIун хIалтIизаризе;

4. Предложениялъулъ гьел падежазул аслияб хъулухъ бихьизабизе.

«Предметияб цIар падежазде свери» абураб тема лъазабула гIага-шагарго гьадинаб тартибалда.

Цин цIалдохъабазда бичIчIизабула предложениязда, цогидал рагIабазда-сан лъурал суалазда рекъон, предметиял цIаразул ахир хисулеблъи (ай гьезие кьела падежазде сверíялъул хIакъалъулъ гIаммаб бичIчIи). Гьеб бичIчIизе квербакъула предложениязул анализ гьабиялъ: батIа гьабун босула предло-жениялъул аслу (подлежащее ва сказуемое). БатIи-батIиял рагIабазда бухьунаго, цо-цо предметияб цIаралъул ахирал хисиялда хадуб халкквеялдалъун цIалдохъаби рачIуна гьадинаб хIасилалде: «Суалазда рекъон предметияб цIаралъул ахирал хисиялда падежазде свери абула».

Цинги рачIине бегьула падежазул цIаразде, ай щибаб падеж мухIканго баян гьабиялде. Гьединаб хIалтIи гьабула предложениялъулъ предметияб цIар гъорлъ бугеб рагIабазул дандрай батIа гьабизе ва предметияб цIаралъе

битIун суалал лъезе цIалдохъабазда бажариялдасаги ***щив (-б, -й)? щал? лъица**? **сунца? лъие? сундуе? лъил? сундул? лъида? сунда?*** абурал суалазе жаваблъун рачIунел предметиял цIаралгун предложениял гIуцIизе лъаялдасаги пайда босун.

Хадуб падежаз предложениялъулъ тIубалеб аслияб хъулухъ бихьизабула.

Падежал лъазарулаго, мугIалимас хIисабалде босизе ккола цоги гьадинаб рахъги: программаялда рекъон, предметиял цIарал падежазде свериялъул тайпаби лъабабилеб классалъул лъималазда малъуларо. Амма цого суалалъе цоял предметиял цIаразул актив падежалда – ***ас,*** цогидазул – ***алъ,*** лъабабилезул – ***ца*** ахирал рачIунеллъи бихьизабизе ккола. Гьелъие кумек гьабула тIехьалда ругел 172, 174 хIалтIабаз.

Лъабабилеб классалда, прилагательное лъазабулаго, кIиго масъала тIубазабизе ккола:

а) прилагательноялъул хIакъалъулъ баян кьей;

б) цIалдохъабазул жидер каламалъулъ прилагательноял хIалтIизариялъул бажари камиллъизаби.

Цо чIванкъотIарал прилагательноязул хасиятал гIамлъизариялдалъун, цIалдохъабаз, каламалъул бутIа хIисабалда, прилагательноялъе хасал гIаламатал рихьизарула:

а) предметалъул гIаламат загьир гьабула;

б) ***кинав? кинай? кинаб? кинал?*** абурал суалазе жаваблъун бачIуна;

в) жинсаздеги цолъул ва гIемерлъул формаялдеги хисула;

г) предметияб цIаргун бухьун букIуна.

Прилагательное жинсазде хисулеб букIин бихьизабизе, гьадинаб хIалтIи гьабизе бегьула: мугIалимас чиясул, чIужуялъул ва гьоркьохъеб жинсазда ругел предметиял цIарал ургъула. Гьезие магIнаялъул рахъалъ дандекколеб прилагательное тIасабищула:

Вас ***(кинав?)*** *цIакъ…*

*Яс **(кинай?)** цIакъ…*

*Оц **(кинаб?)** цIакъ…*

Гьаниб гьоркьор риччарал прилагательноялъул суффиксал хъвазеги щай гьел суффиксал батIи-батIиял ругелали ва гьел батIи-батIиял рукIин сунда бараб букIунебали баян гьабизеги къваригIуна.

ЦIалдохъабаз предметиял цIаразулги прилагательноязулги жинс чIезабула ва хIасил гьабула:

1. Предметияб цIаралда дандеккун прилагательноял цолъул формаялда жинсазде хисула;

2. Прилагательноялъул жинс, жинда бухьараб предметияб цIаралъул жинсалда рекъон, чIезабула;

3. Чиясул жинсалъул прилагательное ***кинав?*** абураб суалалъе жаваблъун бачIуна ва гьелъул ***-ав, -яв*** суффиксал рукIуна. ЧIужуялъул жинсалъул прилагательное ***кинай?*** абураб суалалъе жаваблъун бачIуна ва гьелъул ***-ай, -яй*** суффиксал рукIуна. Гьоркьохъеб жинсалъул прилагательное ***кинаб?*** абураб суалалъе жаваблъун бачIуна ва гьелъул ***-аб, -яб*** суффиксал рукIуна.

ГIемерлъул формаялда ругел прилагательноязда хадуб халкколаго, цIалдохъабазда якъинлъула гIемерлъул формаялъул прилагательноял жинсазде хисулареллъи.

Прилагательноязул хIакъалъулъ бицунаго, С. З. ГIалихановас[1] хъвалеб буго цIалдохъабаз кIалъалеб ва хъвалеб мехалъ жинсиял гIаламатал ***(-в, -й, -б)*** ва гIемерлъул формаялъул ***-л*** гьоркьор риччалел ругилан. Гьединлъидал, прилагательноял битIун хъвазе ругьун гьаризе ккани, гьелъул жинсиял гIаламатал ва гIемерлъул формаялъул -***л*** битIун абизе, цIализе ругьун гьаризе кколилан. Гьай-гьай, мугIалимас гьеб рахъалде цIикIкIун кIвар кьуни, цIал-

[1] С. З. Алиханов. Лъабабилеб классалъе авар мацIалъул учебникалъе методикиял малъахъваял. МахIачхъала, 1980.

дохъабаз, прилагательноялъул суффиксал хъвалаго, гъалатIал ричча-лароан.

Лъабабилеб классалда, рикIкIен малъулаго, лъазе ккола:

1. РикIкIеналъул магIна ва гьелъие лъолел суалал;

2. Къадаралъул ва иргадулал рикIкIенал ва гьезул битIунхъвай;

Гьелда тIадеги, цIалдохъабазухъа бажаризе ккола рикIкIенал предметиял цIаралгун рухьинаризеги тарихал гьоркьор ругеб текст битIун цIализеги.

ТIадехун кьурал баяназул бищун кIвар бугеб ккола къадаралъул ва иргадул рикIкIеназул битIунхъвай. Учебникалда гьезул битIунхъваялъул хIакъалъулъ гьал хадусел къагIидаби кьун руго:

1. Къадар бихьизабулеб рикIкIеналъул ахиралда ***о*** хъвала: *Лъабго, кIиго, нусго*.

2. Иргадул рикIкIеназе хIалтIизабулеб ***абилеб*** абураб рагIи рекIкIун хъвала: *кIиабилеб, лъабабилеб.*

Гьединал рикIкIенал, цифрабаздалъун хъвалел ругони, ратIаго хъвала: *2 абилеб, 3 абилеб.*

МугIалимасда тIадаб буго гьаб тема, цIалдохъабазда, практикияб куцалда пайда босизе кIоледухъ, лъикIго ва гъваридго бичIчIизабизе.

Нилъеда лъала авар мацIалда цогидал каламалъул бутIабазда дандеккун глаголалъул цIикIкIун грамматикиял гIаламатал рукIунеллъи. Масала, гьелъул буго ункъо батIияб заман, ункъо наклонение, буголъиялъул ва гьечIолъиялъул форма, гьеб букIуна жинсияб, жубараб ва составияб, бухьараб ва тIадчIараб ва гь. ц. Амма байбихьул классазда цIалдохъабаз лъай-хъвай гьабула гьеб каламалъул бутIаялъе хасиятал гIицIго цо-цоял категориязулгун. КIиабилеб ва лъабабилеб классазул учебниказда гьеб материал кьун буго гьаб хадусеб тартибалда, масала: кIиабилеб классалда малъула глаголалъул магIна ва гьелъул суалал, ай лъимал ругьун гьарула ***щиб гьабураб? щиб лъугьараб? щиб гьабилеб? щиб гьабизе бугеб? щиб***

гьабулеб? щиб гьабулеб бугеб? абурал суалазе жаваблъун рачIунел предметалъул иш ялъуни ахIвал-хIал бихьизабулел рагIаби ратIа гьаризе, каламалъулъ гьел битIун хIалтIизаризе. Лъабабилеб классалда цIалдохъабазе каламалъул цо бутIа хIисабалда глаголалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьола. Гьелда тIадеги, цIалдохъабазда лъала предложениялъулъ глаголалъул кIвар бихьизабизе, предметиял цIаралгун рекъонги ккезарун, гьел каламалъулъ хIалтIизаризе; гьез лъай-хъвай гьабула жидер каламалъулъ гIемерисеб мехалъ дандчIвалел араб, бачIунеб, гIахьалаб ва гьанже заманалъул формабазулгунги жинсиял глаголазулгунги.

ЦIалдохъабазе хасго захIмалъула глаголалъул заманал лъазаризе. Лъабабилеб классалъул грамматикаялъул жакъасеб программаялда рекъон, цIалдохъабаз лъай-хъвай гьабизе ккола, заманазул гIадатал формабазулгун гурелги, составиял формабазулгунги (***«ГIадатаб глагол», «Составияб глагол»*** гIадал терминал абичIого, практикияб къагIидаялъ).

Глаголазул заманал малъулаго, къваригIуна гьезул аслияб магIна рагьизе, ай цIалдохъабазухъа бажаризе ккола иш кида лъугьунеб букIин бихьизабизе. Масала, цIалдохъаби тIамула цебего, нилъ кIалъан хадуб, бокьараб заманалда тIабигIаталда ккараб лъугьа-бахъиналъул хIакъалъулъ предложениял гIуцIизе ва гьезулъ ругел глаголазе суалал лъезе. Глаголазул ункъабго заманалдеги, гьезул батIи-батIиял формабаздеги ва гьезие лъурал суалаздеги лъабабилеб классалъул цIалдохъабазул кIвар буссинабизе учебникалда кьун буго 284 хIалтIи.

Гьединал хIалтIаби тIоритIун хадуб, цIалдохъабаз, мугIалимасул нухмалъиялда гъорлъ, гьадинаб хIасил гьабула:

1. Глагол заманазде хисула. Глаголалъул заман ункъо буго: араб, бачIунеб, гIахьалаб, гьанже заман;

2. Араб заманалъул глаголаз цебего, нилъ кIалъаледе лъугьараб иш бихьизабула ва гьел ***щиб гьабураб? щиб гьабун бугеб? щиб гьабулеб букIараб?*** абурал суалазе главаблъун рачIуна;

3. БачIунеб заманалъул глаголаз, нилъ кIалъан хадуб, лъугьунеб иш бихьизабула ва гьел ***щиб гьабилеб? щиб гьабизе бугеб?*** абурал суалазе жаваблъун рачIуна;

4. ГIахьалаб заманалъул глаголаз, цо хасаб заман гьечIого, иш бокьараб заманалда (цебеги, гьанжеги, хадубги) лъугьунеблъи бихьизабула ва гьел ***щиб гьабулеб?*** абураб суалалъе жаваблъун рачIуна.

5. Гьанже заманалъул глаголаз гьабсагIат, нилъ кIалъалеб мехалъ лъугьунеб иш бихьизабула ва гьел ***щиб гьабулеб бугеб?*** абураб суалалъе жаваблъун рачIуна.

Глаголалъул заман бихьизабизе лъабабилеб классалъул цIалдохъабазе кIудияб кумек гьабула суалаз. Гьединлъидал, глаголазул заманал лъазарулаго, мугIалимас хIаракат бахъула суалаздаса битIун пайда босизе цIалдохъаби ругьун гьаризе.

Гьелда тIадеги, глаголазул заманазул аслияб магIна цIалдохъабазда бичIчIула цого цо глаголалъул батIи-батIиял заманиял формаби дандекквеялъ. Гьединлъидал, глаголалъул щибаб заман лъазабулаго, гьоркьоса къотIичIого, тIоритIизе, учебникалда кьун руго предложениязда жанир ругел глаголазе суалал лъезеги, батIи-батIиял суалазе жаваблъун рачIунел глаголал, ратIа росун, хъвазеги, глаголал заманазде хисизеги лъимал тIамулел хIалтIаби.

Лъабабилеб классалъул цIалдохъабазухъа бажаризе ккола ункъабго заманалъул глагол жидер каламалъулъ битIун хIалтIизабизе. Гьеб бажари камиллъиялъе гIоло кIудияб пайда босула текстаздаса. Учебникалда ругел хIалтIабазул тIадкъаязда рекъон, цIалдохъабаз, кьурал суалазе жаваблъун кколедухъ, предложениял гIуцIула, глаголалги магIна данде кколелъур лъун,

текст хъвала; глаголалги хисун, рагIабаздасан предложениял гIуцIула, цо чIванкъотIараб заманалда глаголалги хIалтIизарун, хабар гIуцIула.

«Глагол заманазде хиси» абураб тема лъазабизе кьурал хIалтIабазул гIемерисел руго, цIалдохъабазул мацI бечед гьабизе, санагIатал, творческиял.

ГРАММАТИКАЯЛЪУЛ ДАРСИДА КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИ

Лъабабилеб классалда, кIиабилелда гIадин, цIалдохъабазул калам цебетIезабиялда цебе лъураб масъалалъул ккола кIалзул ва хъвавул формаялда, гъалатIал риччачIого, жалго жидедаго чIун, жидерго пикру загьир гьабизе, лъимал ругьун гьари.

Авар мацIалъул грамматика лъазабулаго, санагIалъи букIуна рагIаби битIун абизеги, гьезулъ ударение битIун лъезеги, бичIчIун рагIабазул дандраял ва предложениял гIуцIизеги, батIи-батIиял тайпабазул предложенияздаса пайда босизеги, гьезулъ рагIаби тартибалда лъезеги, интонацияги цIунун, предложениял битIун абизеги, лъалхъул ишарабаздаса пайда босизеги лъималазда малъизе.

Калам цебетIезабизе ялъуни калам гIуцIизе, ругьун гьариялъе лъабабилеб классазул грамматикаялъул программаялда хасаб заман бихьизабун гьечIо. Гьеб темаялда хурхарал хIалтIаби тIолго цIалул соналда жанир гьаризе ккола. Авар мацIалъул щибаб дарсие къимат кьезе ккола, калам цебетIезабиялъе гIоло гьабулеб хIалтIухъги балагьун.

КIиабилелда гIадин, лъабабилеб классалъул тIехьалдаги калам цебетIезабиялъул хIалтIаби, лъабго рахъги хIисабалде босун, кьун руго:

1. ЦIалдохъабазул рагIабазул нахърател бечелъизаби ва мухIкан гьаби (лексикияб даража);

2. Предложение ва рагIабазул дандрай лъазаби (синтаксисияб даража);

3. Бухьараб калам лъазаби (тексталъул даража).

РагІи ккола мацІалъул аслияб, магІна бугеб бутІа. РагІабаз ва гьезул цолъабаз рихьизарула чІванкъотІарал предметал ва абстрактиял бичІчІиял, рагІабаздалъун загьир гьарула рекІел кутакаб асар, рекІел хІал, рекІел багъари. Загьир гьабураб щибаб пикру грамматикаялъул рахъалъ цоцада рухьарал, цо чІванкъотІараб тартибалдаги лъурал рагІабаздалъун херхуна. ГІадамасул рагІабазул нахърател бечедаб бугебгІан, гьесул рес буго жиндирго пикру жеги гІатІидго ва мухІканго загьир гьабизе. Гьединлъидал байбихьул классазул методикаялъ бергьенлъиялдалъун калам цебетІезабиялъе аслияб (кІвар бугеб) шартІлъун бихьизабун буго рагІабазул къадар.

Школалда рагІабазул нахърател лъазабула цо чІванкъотІараб низамалда. Методикаялъ бихьизабухъе, калам цебетІезабиялъе гІоло словарияб хІалтІи гьабула гьал хадусел рахъалги хІисабалде росун:

1. Словарь бечелъизаби, ай цІалдохъабазда дандчІвачІел цІиял ялъуни гІага-шагарго гурони ричІчІуларел рагІаби лъазари;

2. РагІабазул нахърател мухІкан гьаби;

3. Словарь активлъизаби;

4. Литературиял гурел рагІаби лъималазул словаралдаса нахъе рехи.

Лъабабилеб классалда гьединаб хІалтІи гьабизе кІудияб кумек гьабула учебникалда кьурал хасал лексикиял хІалтІабазги жидеда гьоркьор лексикиял тІадкъаял ругел грамматикаялъул хІалтІабазги:

Гьел хІалтІаби тІоритІула цин кІалзул формаялда, цинги хъван.

Лъабабилеб классалда каламалъул бутІаби лъазарулагоги, кьолел руго батІи-батІиял лексикиял хІалтІаби. Масала, 123 хІалтІиялда лъималазе кьураб тІадкъай буго предметиял цІаразул щибаб тІелалъе жеги лъаб-лъаб рагІи тІаса бищизе. 124 хІалтІиялъ тІалаб гьабулеб буго суффиксазул кумекалдалъун глаголаздасан предметиял цІарал лъугьинаризе. 130 хІалтІи кьун буго гІагарлъи бихьизабулел рагІабазул магІна баян гьабизе ва гь. ц.

Лъималазул мацI бечелъула синонимазда, антонимазда, рагIул битIараб ва хъвалсараб, цо ва гIемер магIнаялда тIад хIалтIи гьабиялдалъунги. Гьединал тайпаялъул хIалтIаби цIалдохъабаз тIоритIула прилагательноял, глаголал лъазарулаго (192 – 196, 230–240 абилел хIалтIаби).

Учебникалда дандчIвала гIезегIанго биценкIаби. Гьезул мурад буго лъималазда сипат-сурат гьабулел ва ишал рихьизарулел рагIаби ратизе кIвей. Гьединаб хIалтIиялъги гьезул словарь активияблъун лъугьинабула.

ГIаммаб куцалда абуни, учебникалда къанагIатго батула лексикияб хIалтIиялда хурхичIеб грамматикаялъул тIадкъай. Грамматикаялъул рахъалъ бугеб лъай баян ва щула гьабизе, жеги цIикIкIун рагIаби росарабгIан, бечелъула лъималазул рагIабазул нахърател.

Предложение битIун гIуцIиялъул ва гьеб тексталъулъ мухIканго хIалтIизабиялъул бажари лъугьинабиялда тIад хIалтIи гьабула дагь-дагьккун щибаб дарсида. Гьеб мурадалъе тIехьалда гIемерал хIалтIаби кьун руго. Гьез квербакъи гьабула предложениялъул аслиял гIаламатал ричIчIизе, ай тексталъулъ (каламалъулъ) предложениялъул бугеб кIварги ва гьеб предложение абиялъул хаслъиги бихьизабизе, кина-кинал бутIабаздасан гьеб гIуцIун бугебали лъазе ва гь. ц. Гьелда тIадеги, учебниказда кьурал синтаксисиял хIалтIабаз кумек гьабула батIи-батIиял тайпабазул предложениял ратIа гьаризе, гьезулъ рагIабазул тартиб цIунизе, суалаздалъун гьел рагIабазда гьоркьоб бухьен чIезабизе ва гь. ц.

Лъабабилеб классалъул программаялъ кIудияб кIвар кьолеб буго бухьараб каламалда тIад гьабулеб хIалтIиялдеги.

Учебникалда кIудияб бакI ккола тексталъ. КIиабилеб классалда тексталъул темаялъулгун лъай-хъвай гьабулеб батани, лъабабилеб классалда цIалдохъабазул тексталъул хIакъалъулъ бугеб бичIчIи дагьабги гъварилъизабула. Гьаниб, тексталъул темаялда тIад гуребги, гьелъул аслияб пикруялда тIадги хIалтIи гьабула. ЦIалдохъабаз лъазабула тексталъул

темаялъул определение, гьез практикияб къагIидаялъ «текстальул аслияб пикру» абураб бичIчIиялъулгун лъай-хъвай гьабула. Тексталъул тема чIезабизеги аслияб пикру загьир гьабизеги цIалдохъаби ругьун гьарула тIубараб цIалул соналъ. Гьединал хIалтIабаз тексталъул художествиял хаслъабиги, гIуцIиги, хIасилги битIун бичIчIизе кумек гьабула. Грамматикаялда яги битIунхъваялда хурхараб, цо чIванкъотIарал тIадкъа-ялгун текст, тIаде балагьун, хъвазе кьун бугониги, хъваялда цебе цIал-дохъабазда чара гьечIого лъазе ккола гьелъул хIасил. Гьединлъидал тексталье лъун руго ***“Тексталъулъ сундул хIакъалъулъ бицунеб бугеб?”. “Тексталъул тема кинаб бугеб?”*** гIадал суалалги.

Тексталъул тема, гьелъ загьир гьабулеб аслияб пикру ва гьелда лъураб цIар цоцазда щулаго рухьун рукIуна, ай гьез цоцазда асар гьабула. Тексталъул цIаралдалъун загьирлъула гьелъул тема ва гьелъ загьир гьабулеб аслияб пикру.

Гьединлъидал учебникалда гIезегIанго текстал кьун руго жидеда лъурал цIараздалъун темаби загьирлъулел. Тексталда цIар лъеялъул магIна ккола гьелъул тема къокъго аби, ялъуни аслияб пикру загьир гьаби. Гьелъул хIакъалъулъ практикияб къагIидаялъ цIалдохъабазда бицуна.

Тексталда цIар лъезеги гьелъул тема чIезабизеги цIалдохъаби ругьун гьари грамматикаялъул дарсазда цере лъурал мурадазул цояблъун букIине ккола.

Лъабабилеб классалда цIалдохъабаз лъай-хъвай гьабула хабарияб, сипатияб ва пикрияб текстазулгун. Учебникалда текстазул лъабабго тайпаялъе определениялги кьун руго. Тексталъул гьединал хаслъабазулгун цIалдохъабаз лъай-хъвай гьабула практикияб къагIидаялъ, каламалда хурхарал тIадкъаял тIуразарулаго. Аслияб масъала буго, цебе лъураб мурадалда бан, кIалъалаго жидер каламалъулъ батIи-батIияб тайпаялъул текстаздаса пайда босизе цIалдохъаби ругьун гьари.

Хабарияб тексталдасан лъала кинаб букIаниги лъугьа-бахъин ккараб куцги ва сундалъун (кин) гьеб лъугьарабалиги. Гьеб гIуцIун букIуна гьал хадусел бутIабаздасан: байбихьи, аслияб бутIа, ахир.

Каламалъулъ сипатияб текст хIалтIизабула кинаб букIаниги ахIвал-хIалалъул, хIайваналъул, тIабигIаталъул, харил ва гьел гурел цогидазулги хасияталъул бицине. Сипатияб тексталъул гIуцIи хабарияб ва пикрияб текстазул гIуцIиялдаса батIияб букIуна. Тексталъул щибаб бутIаялъулъ гIемерисеб мехалъ сипат-сурат гьабулеб предметалъул кинаб букIаниги хаслъи-ялъул хIакъалъулъ бицуна. МугIалимас хIисабалде босизе ккола сипатияб тексталъульги жиндир темаги ва гьелъ загьир гьабулеб аслияб пикруги букIин. Аслияб пикруялда жанибе уна, сундулниги хIакъалъулъ сипат-сурат гъорлъе ккезабун, авторасул бицин, гьесул гьелдехун бугеб бербалагьи. Сипатиял текстазул анализ гьабиялъул мурад буго сундул (яги кинал хаслъабазул) хIакъалъулъ авторас сипат-сурат гьабулеб бугебали ва кинал рагIабаздаса пайда босулеб бугебали бихьизаби. Аслияб пикру гIемерисеб мехалъ загьир гьабула тIоцебесеб яги ахирияб предложениялъ. ТIубараб тексталъулъ аслияб пикру загьир гьабизе ккани, цIалдохъабазул гьелда тIаде кIвар буссинабизе ккола.

Пикрияб тексталдаса кIалъалес (яги хъвадарулес) пайда босула сверухъ бугеб тIабигIаталда кколел лъугьа-бахъиназул, гIиллаги бихьизабун, баян кьезе. ТIабигIаталда кколел лъугьа-бахъиназул гIилла бихьизабизеги, грамматикаялъул масъала тIубазабизеги, цо кинаб букIаниги рагIул битIунхъвай хIужжабаздалъун щула гьабизеги цIалдохъабаз жиндир каламалъулъ гIезегIанго хIалтIизарула пикриял тексталъ.

Чара гьечIого къваригIуна пикрияб тексталъул гIуцIиялда тIадги хIалтIизе. Гьелъул букIине бегьула кIиго бутIа: тIоцебесеб бутIаялъулъ бицуна хIужжабаздалъун чIезабулеб жоялъул хIакъалъулъ, кIиабилеб бутIа гIуцIун букIуна жибго хIужжаялдасан. Тексталъул бутIабазулгун цIал-

дохъабаз лъай-хъвай гьабула тIабигIаталъул, авар ва гIурус мацIалъул цIалул, грамматикаялъул ва гь.ц. дарсазда. Масала, авар мацIалъул дарсида мугIалимас гьоркьор лъола разилъизениги нахъе чIвазениги бегьулареб жо: *"ГьитIинаб* абураб рагIи прилагательное ккола". Гьелдаса хадуб гьеб рагIи прилагательное букIин бихьизабула (ай далил бачуна): *ГьитIинаб* абураб рагIуца предметалъул гIаламат бихьизабула, ***кинаб?*** абураб суалалъе жаваблъунги бачIуна, цолъул формаялда жинсаздеги хисула: ***кинав?*** *гьитIинав вас,* ***кинай?*** *гьитIинай яс****, кинаб*****?** *гьитIинаб бече".*

Кинаб бугониги тайпаялъул тексталда тIад хIалтIулаго, мугIалимас кIвар кьезе ккола тексталъул хIасилалдеги, гьелъул гIуцIиялдеги ва сипат-сурат гьабиялъул алаталдеги. Тексталъул гьеб лъабабго рахъалъ цоцазе асар гьабула, амма, тексталда тIад хIалтIулаго, гьелъул щибаб рахъалдехун хасаб бербалагьи букIине ккола. Текст рагIа-ракьанде щвараб куцалъ лъазе ккани, цIалдохъабазда бичIчIизе ккола гьелъул хIасил (ай тема ва аслияб пикру, чIванкъотIарал лъугьа-рахъинал ва гьезда гьоркьоб бугеб бухьен), тексталъул гIуцIи (ай щибаб бутIаялъул мурад, гьел бутIабазда гьоркьоб бугеб бухьен), сипат-сурат гьабиялъул алатал (ай жиндир гьоркьоблъи, аслияб пикру кин авторас загьир гьабураб; гьеб мурадалъе кинал рагIаби, кинал дандекквеял, метафорал ва гь.ц. хIалтIизарурал).

ТIадехун абухъе, кIиабилеб ва лъабабилеб классазул авар мацIалъул тIахьазда кIудияб бакI кьолеб буго текстазда тIад гьабулеб хIалтIиялъе. Текстазе кьурал тIадкъаязулъ гьел текстазда тIад кинаб хIалтIи гьабизе кколебали бихьизабун гьечIониги, рес рекъараб къадаралда цIалдохъабазул кIвар буссинабизе ккола тексталъул бутIабазул къадаралде, гьел бутIабазда гьоркьоб бугеб бухьеналде, рагIаби дурусго хIалтIизариялде, дандекквеяздаса битIун пайда босиялде ва гь. ц. Тексталъул хIасил бичIчIизабичIого, цIалдохъаби гьеб текст хъвазе риччазе кколаро. Гьединлъидал щибаб хIалтIи байбихьула текст цIализе цIалдохъаби тIамиял-

дасан, амма, гIезегIанго хIалтIабазул тIадкъаязда рекъон, лъималаз суалазе жавабал кьола, тексталъул тема чIезабула, тексталда цIар лъола яги тексталда лъураб цIаралъул магIна баян гьабула, текст бутIабазде бихxула ва гь. ц.

Лъабабилеб классалъул цIалдохъабазул калам цебетIезабиялъе кIудияб кумек гьабула гьал хадур рехсарал хIалтIабазги:

а) ругьунлъиялъул изложениял;

б) ругьунлъиялъул сочинениял;

в) тIаде балагьун, текст хъвай;

г) батIи-батIиял диктантал;

д) суалазе жавабал хъвай;

е) текст рекIехъе хъвай.

Программаялда рекъон грамматикиял дарсазда изложениял ва сочинениял тIоритIула хъванги бицунги.

Изложение хъвазе, хIадурулаго, тексталъул тема, гьелда лъураб цIар (щай гьединаб цIар лъун бугебали) баян гьабула, текст бутIабазде бихxула, предложениялъулъ ругел рагIабазул тартибалде кIвар кьола. Чара гьечIого рагIаби хъвазе хIадурлъула (рагIаби слогалккун абула, битIун хъвазе захIматал рагIаби доскаялда хъвала). Изложение хъвалеб заманалда, цIалдохъабаз предложениял битIун хъвалел ругищали, гьоркьоса къотIичIого, мугIалимас хал гьабула, нагагьлъун къваригIани, щибаб лъимадуе кумекги гьабула.

ТIубараб дарсида изложениял гьаризе рихьизарурал текстазулъ ругел рагIабазул къадар гIага-шагарго 50-60 бахуна.

Учебникалда гIезегIанго кьун руго, суалазда рекъон, изложениял тIоритIизе цо чанго предложениялдасан гIуцIарал тексталги. Гьединал изложениял хъвазе дарсил цо бутIа бихьизабула.

Изложениязулгун цадахъ бухьараб калам цебетIезабиялъул мурадалда тIоритIула ругьунлъиялъул сочинениялги. Программаялъ бихьизабухъе, кIиабилеб ва лъабабилеб классазда сочинение хъваялъул магIна ккола жидер

расандабазул, экскурсиязул, рекIелгъеялъул, гьудул-гьалмагъзабазул, хIалтIул, хIаязул, цIалул, тIабигIаталъухъ халкквеялъул хIакъалъулъги, ва гьединго сюжет гьечIел ва сюжеталъулал суратаздасанги киназго цадахъ хабар гIуцIи.

Учебникалда гIезегIанго кьун руго жинца цIалараб текстaлда релълъараб темаялда тIасан хабар гIуцIизе цIалдохъаби тIамулел хIалтIабиги, масала, гьединаллъун ккола 45, 148, 259 абилел хIалтIаби.

Хасаб бакI ккола сураталдаса хъвалел сочинениязь. Гьел тIоритIизе ккола гьадинаб къагIидаялъ: цин цIалдохъабаз сураталдасан хабар гIуцIула кIалалъ (бицун), цинги текст хъвала. Гьелъ кумек гьабула лъималазул, кIалзул гуребги, хъвавул каламги цебетIезабизе.

АВАР МАЦIАЛЪУЛ ДАРСИДЕХУН РУКIИНЕ ККОЛЕЛ ТIАЛАБАЛ

Жакъа къоялда авар мацIалъул дарсида цебечIараб аслияб масъалалъун букIине ккола мацI лъазабиялъул рахъ калам цебетIезабиялъул рахъалда щулаго бухьинаби. Абизе бегьула, авар мацIалъул щибаб дарс цIалдохъабазул калам цебетIезабиялде буссараб букIине кколилан. Гьелда тIадеги, авар мацIалъул дарсида цадахъго тIуразаризе ккола лъайгун тарбия кьеялъул ва цIалдохъабазул гIакълу цIубазабиялъул масъалабиги.

Лъайкьеялъул масъала яшавалде бахъинабиялъе шартI буго цIалдохъабазе, программаялда рекъон, лъай кьей ва, щибаб темаялда рекъезарун, хасал бажариял лъугьинари.

Гьай-гьай, хасаб бажари лъугьуна, цIалдохъаби материалалъул анализ ва синтез гьабизеги, цо кинал ругониги грамматикиял бичIчIиял дандекквезеги, гьел тIелазде рикьизеги ругьунлъани. Лъайкьеялъул масъала тIубазабиялъе гIоло мугIалимас бихьизабула щибаб дарсида цIалдохъабазе щвезе кколеб лъайги гьезухъа букIине кколеб бажариги.

Дарсида тарбия кьеялъул масъала тIубазабула, учебникалда кьураб мацIалъул материалалъул тематикаги хIисабалде босун. Масала, кIиабилеб классалъул учебникалда гуребги, лъабабилеб классалъул учебникалдаги гIезегIанго кьун руго хIайваназул ва хIанчIазул, гьел цIуниялъул, лъималаз цоцазе ва чIахIиязе гьабулеб кумекалъул, хIурматалъул, тIабигIат цIунизе ккеялъул ва гь. ц. хIакъалъулъ бицунел текстал. Гьедин бугониги, гIицIго учебникалда ругел текстаздаса пайда босиялдалъун тарбия кьеялъул масъала тIубаларо. Чара гьечIого къваригIуна гьеб лъай цIалдохъабазул гIамал-хасияталъулъ, ишазулъ, гьез бахъулеб жигаралъулъ, хIаракаталъулъ загьир гьабизе. Гьединго мугIалимас хIаракат бахъизе ккола, цо кинаб бугониги лъугьа-бахъиналъе, жидеца гьарулел ишазе битIараб къимат кьезе, цIал-дохъаби ругьун гьаризе.

ЦIалдохъабазул гIакълу цIубазабиялъул масъала тIубаялъул магIна ккола гьезул авар мацIалъул дарсида батIи-батIияб бажари лъугьинаби. Хасго цIалдохъабазда бажаризе ккола:

текст лъикI лъазе ва гьелъул анализ гьабизе: текстальул аслияб магIна загьир гьабизе, гьелда цIар лъезе, гьеб бутIабазде биххизе, бутIабазда гьоркьоб бухьен чIезабизе, текстальe суалал лъезе, лъурал суалазе битIун жаваб кьезе;

жидер аслиял гIаламаталги хIисабалде росун, рагIаби дандекквезе (гьединаб бажари лъугьинчIони, цIалдохъабазе захIмалъула предметияб цIар, глагол, прилагательное, кьибил, суффикс ва гь.ц. гIадал морфологиял ва рагIи лъугьиналъул бичIчIиял цоцаздаса ратIа рахъизе);

цIалдодахъабаз жидецаго чIезарурал хаслъаби ялъуни мугIалимас рихьизарурал гIаламатал хIисабалдеги росун, рагIаби тIелазде рикьизе;

цIалдохъабаз жидецаго гIуцIараб ялъуни мугIалимас кьураб планалда рекъон, цо кинал ругониги грамматикиял бичIчIиял, битIунхъваялъул къагIидаби гIамлъизаризе;

цIалул тIехьалдаса пайда босизе, ай гьелъул хIасил лъазе, кьураб тIадкъаялда рекъон, киназго цадахъ хIалтIи тIубазе; бихьизабураб мисалалда рекъон, хIалтIи тIубазе.

Щибаб дарсида кIвар кьезе ккола берцинго ва бацIцIадго хъваялъул бажари камиллъизабиялда тIадги. Берцинго хъваялъе, хатI куцаялъе лъабабилеб классалъул программаялда хасаб заман бихьизабун гьечIо. Гьединлъидал лъикI букIинаан, тIадехун рехсараб бажари камиллъизабулел хIалтIаби тIоритIизе, дарсил бокьараб бутIаялда 5–8 минут бихьизабуни. (Кьезе бегьула рокъобеги.)[2]

Дарсида кIудияб бакI кквезе ккола учебникалда тIад гьабулеб хIалтIи-ялъ. Нижер щаклъи гьечIо гьеб хIалтIи дарсил тайпаялде бараб букIиналда, амма цIияб материал баян гьабулеб дарсаздаги щвараб лъай щула гьабулеб дарсаздаги учебникалда кьурал тIадкъаял цIалдохъабаз гьоркьохъеб къагIидаялда 30-35 минуталъ тIурала. МугIалилимас чара гьечIого цIал-дохъаби ругьун гьаризе ккола, жалго жидедаго чIун, цIалул тIехьгун хIалтIизе. Жалго жидедаго чIун, тIехьгун хIалтIиялъ тIадкъаялъул хIасил битIун бичIчIизеги (щиб гьабизе кколеб), гьеб тIадкъай тIубазабиялъул къагIида балагьизеги (кин гьеб тIубалеб, кинаб къагIидаялъ) бугеб цIал-дохъабазул бажари цебетIола. Цебехун абухъе, учебникалда гIемерисел хIалтIаби байбихьула «ЦIале.» абураб тIадкъаялдасан. ЦIалдохъабазда лъикI лъазе ккола, тексталъул хIасилги гьелъулъ ругел рагIабазул магIнаги бичIчIизе, гьединаб тIадкъай кьун бугеблъи. МацIалъул материалалда хадуб чIван къотIарал тIадкъаял кьун руго. ТIадкъай цо чанго бугони, гьел тарти-балде тIурала. Лъабабилеб классалъул учебникалда гIезегIанго кьун руго, жилдалда жанисеб рахъалда ругел (авалалдаги ахиралдаги) тIадкъаял

[2] КIиабилеб классалъул учебникалда берцинго хъваялъул бажари камиллъизабизе хасал хIалтIаби рокъоре гьаризе кьун руго. Лъабабилеб классалда гьеб хIалтIи цогидал хIалтIабазда цадахъ тIубала.

тIуразариялъул къагIидазда рекъон, тIоритIизе кколел хIалтIабиги. Гьел къагIидабаздаса пайда босизеги лъимал ругьун гьаризе ккола.

Авар мацIалъул дарсазда кIудияб кIвар кьола хъвавул хIалтIабаздеги цIалдохъаби битIун хъвазе ругьун гьариялдеги. Гьелдалъун мугIалимасул пикру букIине кколаро, лъимал тIубанго дарсида хъвадаризе кколилан. Гьедин бугониги гIага-шагарго дарсил лъабго бутIа гьабун кIиго бутIа чара гьечIого кьезе ккола грамматикаялда, битIунхъваялда ва калам цебетIезабиялда хурхарал хъвавул хIалтIабазе.

МугIалимасда кIочене кколаро грамматикияб ва битIунхъваялъул материал рагIа-ракьанде щвараб, камилаб хIалтIудалъун гурони цIалдохъабазда бичIчIулареблъи. Практикаялъ бихьизабухъе, битIун хъваялъулъ тIадегIанаб даражаялде рахуна гIицIго киналго шартIал чIезаризе бажарулев мугIалимасул цIалдохъаби. Гьединав мугIалимасул кидаго хIадурун рукIуна дарсие къваригIарал алатал: берзул алатал, цIалул тIехь, дидактикияб материал ва гь. ц. Гьесул дарсида цIалдохъаби, жалго жидедаго чIун, хIалтIула, гьабулеб хIалтIулъ гIедегIи букIунаро, мугIалимасул рахъалъан щибаб лъимадуе, къваригIун батани, жиндир заманалда кумек щола.

Щибаб дарсил чара гьечIого букIине ккола мурад. Дарсил киналго бутIаби, гьединго гIуцIиги цебе лъураб мурадалъе мутIигIал рукIине ккола. ЦIалул масъала лъеялъул ва дарсил мурад бихьизабиялъул магIна ккола мугIалимасги цIалдохъабазги цадахъго хIалтIи гьабизе байбихьи. «Щиб лъазе кколеб, сундуе ругьунлъизе кколел?»,–гьеле гьединаб къагIидаялъул цIалул масъала букIине ккола щибав цIалдохъанасе бихьизабураб (ай щибав цIалдохъанасда цебе лъураб). Кинаб методалдалъун дарсида материал лъазабизе кколебали мугIалимас жинцаго чIезабула. Учебник гIуцIун руго цIехон балагьулеб метод дарсида хIалтIизабиялъул мурадалда. Гьеб методалда рекъон, цIалдохъабаз мугIалимасул нухмалъиялда гъорлъ яги жидецаго учебникалда лъурал суалазе жавабал ралагьула, тIадкъаял тIураза-

рула, дандеккола, гIамлъизарула. ТIадкъаял гIамлъизарула яги хIасил гьабула правилоялдалъун. Цинги гьеб правило щула гьабизе батIи-батIиял хIалтIаби тIоритIула. Учебниказда ругел киналго хIалтIаби ва гьезие кьурал тIадкъаял дандеккола дарсил темаялъе ва мурадалъе. Дарс кидаго лъугIула хIасил гьабиялдалъун. ЦIалдохъабаз цIидасан абула дарсил авалалда жидеда цебе лъураб цIалул масъала ва гьал хадур рехсарал суалазе жавабал кьола: дарсида цIияб щиб лъараб? Сундуе ругьунлъарал? Сундулъ цоцазе кумек гьабураб?

КАЛЕНДАРИЯБГИН ТЕМАТИКИЯБ ПЛАН

Ан-кьил №	дарсил №	Дарсил тема	ХIалтIабазул №
		КIиабилеб классалда малъараб материал такрар гьаби	
1	1 (1)	МацIалъул ва каламалъул бутIаби хIисабалда текст, предложение ва рагIи.	1–3 хI.
	2(2)	Предложениялъул хIакъалъулъ бугеб лъай гIамлъизаби.	4–8 хI.
2	1(3)	Текст.	9–12 хI.
	2(4)	Предмет, предметалъул гIаламат ва иш бихьизабулел рагIаби.	13–17 хI.
3	1(5)	Гьаркьар ва хIарпал. Рагьукъал ва рагьарал гьаркьал. Рагьарал хIарпал **е, ё, ю, я**	18–22 хI.

	2(6)	Геминатал ва лабиалиял гьаркьал	23–28 хI.
4	1(7)	Диктант	-
		Предложение **РагIабазул дандрай**	
	2(8)	Предложение	29–32 хI.
5	1,2(9,10)	Хабариял, суалиял ва тIалабиял предложениял	33–41 хI.
6	1(1)	Калам цебетIезабиялъул хIалтIи. (Сочинение)	–
	2(11)	АхIул предложение	42–46 хI.
	3(12)	Подлежащее	47–49 хI.
7	1(13)	Сказуемое	50–53 хI.
	2(14)	БитIараб дополнение	54–57 хI.
8	1 (15)	Предложениялъул бетIерал ва бетIерал гурел членал	58–61 хI.
	2(16)	Предложениялъулъ рагIабазда	62–65 хI.

		гьоркьоб бугеб бухьен.	
9	1 (17)	РагIабазул дандрай.	66–70 хI.
	2(2)	Калам цебетIезабиялъул хIалтIи (Изложение).	-
		РагIул гIуцIи	
	3(18)	МагIна гIагарал рагIаби.	72–74 хI.
10	1(19)	Кьибил, кьибил цоял рагIаби.	75–79 хI.
	2(20)	РагIул ахир	80–83 хI.
11	1 (21)	РагIул ахир ва аслу	84–88 хI.
	2(3)	Калам цебетIезабиялъул хIалтIи (сочинение)	89 хI
	3(22)	Суффикс	90–95 хI.
12	1(23)	РагIул аслуялъулъ гьаркьазул хиси	96 –100 хI.
	2(24)	РагIул аслуялъулъ гьаркьазул хиси	101–104 хI.
13	1(4)	Калам цебетIезабиялъул хIалтIи (изложение)	–

	2(25)	РагӀул гӀуцӀи такрар гьаби	105–109 хӀ.
	3(26)	Контролияб диктант	–
		Каламалъул бутӀаби	
14	1(27)	Каламалъул бутӀабазул хӀакъалъулъ бичӀчӀи	110–114 хӀ.
	2(28)	Каламалъул бутӀаби ва предложениялъул членал	115–118 хӀ.
15	1(29)	Хабарияб текст. Хабарияб тексталъул изложение	119–120 хӀ.
		Предметияб цӀар.	
	2(30)	Предметияб цӀар	121–124 хӀ.
16	1(31)	Щив? щий? ва щиб? абурал суала-зе жаваблъун рачӀунел рагӀаби	125–128 хӀ.
	2 (32)	ГӀаммал цӀарал	129 –132 хӀ.
17	1 (33)	Хасал цӀарал	133–136 хӀ.
	2 (34)	Хасал цӀарал	137–140 хӀ.

18	1 (35)	Предметияб цIаралъул жинс	141–145 хI.
	2 (36)	Предметияб цIаралъул жинс	146–148 хI.
19	1 (37)	Предметияб цIаралъул жинс	149–153 хI.
	2 (5)	Калам цебетIезабиялъул хIалтIи. (Ругьунлъиялъул изложение).	154–155 хI.
	3 (38)	Предметияб цIар формабазде хиси.	156–160 хI.
20	1 (39)	Предметияб цIар формабазде хиси.	161–165 хI.
	2 (40)	Предметияб цIар падежазде свери (падежазде свериялъул хIакъалъулъ гIаммаб бичIчIи)	166–171 хI.
21	1 (41)	Предметияб цIар падежазде свери.	172–175 хI.
	2(42)	Предметияб цIар падежазде свери.	176–180 хI.
22	1(43)	Диктант	-
		Прилагательное	
	2 (44)	Каламалъул бутIа хIисабалда прилагательноялъул хIакъалъулъ	181–185 хI.

		гIаммаб бичIчIи.	
23	1 (45)	Прилагательноялгун предметиял цIарал рухьун рукIин.	186–190 хI.
	2 (6)	Калам цебетIезабияльул хIалтIи (Ругьунлъияльул изложение).	191 хI.
	3(46)	Цого яги гIага-шагараб магIна-ялъулги гIаксаб магIнаялъулги прилагательноял.	192–196 хI.
24	1 (47)	Сипатияб текст.	197–200 хI.
	2 (48)	Прилагательное жинсазде хиси.	201–205 хI.
25	1 (49)	Прилагательное формабазде хиси.	206–211 хI.
	2 (50)	Контролияб диктант	-
		РикIкIен	
26	1 (51)	РикIкIеналъул хIакъалъулъ бичIчIи.	212–215 хI.
	2 (52)	РикIкIеналъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби.	216–220 хI.

		Глагол	
27	1 (53)	Каламалъул бутIа хIисабалда глаголалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей.	221–224 хI.
	2 (7)	Калам цебетIезабиялъул хIалтIи. (Сочинение.)	225 хI.
	3 (54)	Предложениялда жаниб глаголалъ тIубалеб хъулухъ.	226–229 хI.
28	1 (55)	Глаголал-синонимал ва глаголал-антонимал.	230–234 хI.
	2 (56)	Цо ва гIемер магIнаялъулги битIараб ва хъвалсараб магIнаялъулги глаголал.	235–239 хI.
29	1 (57)	Пикрияб текст	240–243 хI.
	2 (8)	Калам цебетIезабиялъул хIалтIи. (Изложение.)	244 хI.
	3 (58)	Глаголалъул заманазул хIакъалъулъ бичIчIи.	245–249 хI.
30	1 (59)	Глаголалъул араб заман.	250–254 хI.

	2 (60)	Глаголалъул бачIунеб заман.	255–261 хI.
31	1 (61)	Глаголалъул гIахьалаб заман.	262–266 хI.
	2 (9)	Калам цебетIезабиялъул хIалтIи. (Изложение.)	267 хI.
	3 (62)	Глаголалъул гьанже заман.	268–271 хI.
32	1 (63)	Глаголал заманазде хиси.	272–276 хI.
	2 (64)	Глаголал предметияб цIаргун рекъонккей.	277–281 хI.
33	1 (65)	Контролияб диктант.	-
		ЛъагIалида жаниб малъараб материал такрар гьаби.	
	2 (66)	Предложениялъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби.	282–285 хI.
34	1 (67)	Тексталъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби. РагIул магIнаял бутIаби.	286–290 хI.
	2 (68)	Каламалъул бутIаби такрар гьари.	291 –295 хI.

ЛЪАБАБИЛЕБ КЛАССАЛЪУЛ АВАР МАЦ1АЛЪУЛ КУРС ЛЪАЗАБИЯЛЪ ЩВЕЗЕ РАК1АЛДА РУГЕЛ Х1АСИЛАЛ

Тема	**Темаялъе баян**	**Гьаризе кколел хIалтIабазул тайпаби**
ТIоцебесеб четверть (18+2 сагIат)		
КIиабилеб классалда малъараб материал такрар гьаби (7 сагIат)	МацIалъул ва каламалъул бутIа хIисабалда текст, предложение ва рагIи. Предмет, предметалъул гIаламатал ва предметалъул ишал рихьизарулел рагIаби. Гьаркьал ва хIарпал. Рагьарал ва рагьукъал гьаркьал. **Е, ё, ю, я** рагьарал хIарпал. Геминатал ва лабиалиял гьаркьал. Грамматикиял тIадкъаялгун диктант.	Учебник, гьелъул бугеб кIвар ва гьелъул гIуцIи лъазе. ГIадамазул гIумруялъулъ каламалъул бугеб кIваралъулги кIалзул ва хъвавул каламалъул хаслъабазулги бицине. Суратаздасан текстал гIуцIизе. Текстазе цIарал кьезе. Текстазул темаби баян гьаризе. Текстазулъ предложениязул къадар чIезабизе (щибаб предложениялъулъ цо сундулниги бицуна, щибаб предложениялъул ахиралда гьаракь гIодоцинабула, лъалхъи гьабула). Предложениялъул хIакъалъулъ бугеб лъай мухIкан гьабизе. Хъвавул ва кIалзул каламалъулъ предложениял цоцаздаса ратIа гьаризе бугеб бажари це-

		бетIезабизе. Цо кинаб бугониги темаялда тIасан текст гIуцIизе. Тексталъул ратIа тIурал предложенияздаса бугеб батIалъи бихьизабизе. Суалаздалъун каламалъул бутIаби рихьизаризе. БатIи-батIиял рагIабазул дандраял гIуцIизе (прилагательное + предметияб цIар, предметияб цIар + прилагательное). Учебникалдаса текстал ва предложениял, тIаде балагьун, хъвазе (цебеккунго гьезул анализги гьабун). Гьаракь ва хIарп, рагьарал ва рагьукъал гьаркьал ратIа рахъулаго, рагIабазул гьаркьилабгин хIарпалъулаб анализ гьабизе. ХIарпазе характеристика кьезе. Гьаркьалги хIарпалги рагIулъ битIун абизе. Геминатал ва лабиалиял гьаркьал битIун цIализе ва гьел рихьизарулел хIарпал битIун хъвазе бугеб бажари камиллъизабизе. *Ццин, квачI* гIадал рагIабазул

		фонетикияб разбор гьабизе.
Предложение. РагIабазул дандрай. (12 сагIат)	Жидеца бицунеб жоялъул мурадалде балагьун, предложениялъул тайпаби: хабарияб, суалияб ва тIалабияб. Интонациялде балагьун, ахIул предложение. Предложениялъул бетIерал членал: подлежащее, сказуемое ва битIараб дополнение. Предложениялъул бетIерал гурел членал. Предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бугеб бухьен. ГIадатал тIиритIарал ва тIиритIичIел предложениял. ГIадатал ва журарал предложениял. РагIабазул дандрай. РагIабазул дандраязулъ аслиябги	Предложениялъул хаслъаби лъазе. Сураталдасан магIнаялъул рахъалъ цоцазда рухьарал предложениял гIуцIизе. Жидеца бицунеб жоялъул мурадалъухъ ва интонациялъухъ балагьун, рикьун ругел хабариял, суалиял, тIалабиял ва ахIул предложениязда хадуб халкквезе. Предложениялъулъ рагIабазе магIнаялъулал суалал лъезе. Предложениялъул грамматикияб аслу бихьизабизе. Предложениялъул бетIерал членал ратизе. Предложениялъул бетIерал гурел членал ратизе. Г1адатал т1ирит1арал ва т1ирит1ич1ел предложениял г1уц1изе. Предложениялъулъ рагIабазул дандраял ратIа гьаризе. РагIабазул дандраял гIуцIизе. Предложениязул гIурхъи чIезабизе. Предложениялъул авалалда кIудияб хIарп хъвазе, ахиралда

	нахъбилълъарабги рагIи. РагIабазул дандраязулъ рагIабазда гьоркьоб бугеб бухьен. Цо кинаб бугониги темаялда тIасан сочинение. Ругьунлъиялъул изложение.	къваригIараб лъалхъул ишара лъезе. Сураталдасан предложениял гIуцIизе. Суалаздалъун текс цIидасан гIуцIизе. Тексталъул бутIабазул тартиб чIезабизе. Тексталда цIар лъезе. Жидеца халккураб жоялда тIасан хабар (текст) гIуцIизе. Кьурал тIадкъаял тIуразарулаго, учебникалдаса текстал, тIаде балагьун, хъвазе.
РагIул гIуцIи (1 сагIат)	МагIна гIагарал рагIаби.	ГIаммаб бутIа ва гIаммаб магIна бихьизабизе.
КIиабилеб четверть (14+2 сагIат)		
РагIул гIуцIи (10 сагIат)	Кьибил ва кьибил цоял рагIаби. Кьибил цоял рагIаби ва цого цо рагIул формаби. РагIул ахир ва аслу. Суффикс. Ахиразул кумекалдалъун рагIул форма хиси ва суффиксазул кумекалдалъун цIиял рагIаби лъугьин. РагIул аслуялъулъ	Кьибил цоял рагIаби ралагьизе, кьибил бихьизабизе. Кьибил цоял рагIаби ва цого цо рагIул формаби дандекквезе. РагIул гIуцIиялъул схемаялъул анализ гьабизе ва гьелъие рагIаби тIаса рищизе. РагIул ахир ва аслу бихьизабизе. Ахиралъ тIубалеб хъулухъ бихьизабизе (предложениялъулъ ва рагIабазул дандраялъулъ ахиралъ рагIаби магIнаялъул рахъалъ цоцалъ

	кколел рагьарал ва рагьукъал гьаркьазул хиса-басиял. Тексталъул гIуцIи. Текст рекIехъе хъвай. Текст гIуцIи. Хабарияб текст. Сураталдасан сочинение. Суалазда рекъон изложение. Контролияб диктант.	рекъезарула). РагIулъ суффикс бихьизабизе. Суффиксалъул кумекалдалъун цIиял рагIаби лъугьинаризе. РагIул гIуцIиялъул разбор гьабизе. Аслуялъулъ гьаркьал хисиялъул къагIидаби лъазе. РагIабиги батIи-батIиял формабазде хисун, предложениял гIуцIизе. Учебникалдаса текстал хъвазе, гьезда цIарал лъезе, гьел бутIабазде риххизе. Текст рекIехъе хъвазе. Планалда рекъон рагIул гIуцIиялъул хIакъалъулъ бицине. Хабарияб тексталъул анализги гьабун, изложение хъвазе. Планалда рекъон хабарияб текст гIуцIизе. Сураталдасан сочинение хъвазе.
Каламалъул бутIаби (3 сагIат)	Авар мацIалъул каламалъул бутIаби: предметияб цIар, прилагательное, глагол, рикIкIен, цIарубакI ва наречие.	МагIнаялъухъ, суалазухъ ва предложениялъулъ тIубалеб хъулухъалъухъ балагьун, каламалъул бутIаби лъазаризе. Каламалъул бутIабазде рагIаби рикьизе.

	Каламалъул бутIаби цоцаздаса ратIарахъи. Каламалъул бутIабазул синтаксисияб роль. Хабарияб текст (гIаммаб бичIчIи), Хабарияб тексталъул изложение.	Тексталъул анализ гьабизе (предложениязул гIурхъи бихьизабула, предложениязул ахиралда лъалхъул ишараби лъола). Цо кинаб бугониги каламалъул бутIа гъорлъеги ккезабун, предложениял гIуцIизе. Предложениял членазде риххизе, гьел членаллъун кинал каламалъул бутIаби ккун ругелали баян гьабизе. Каламалъул бутIа хIисабалда рагIул ва предложениялъул членалъул магIнаби дандекквезе. Хабарияб тексталъул хаслъаби лъазе. Тексталда цIар лъезе, бутIабиккун гьеб бицине бугеб бажари цебетIезабизе. Планалда рекъон текст гIуцIизе.
Предметияб цIар (3 сагIат)	Предметияб цIаралъул магIна, гьелъие лъолел суалал ва предложениялъулъ гьелъ тIубалеб хъулухъ. ГIаммал предметиял цIарал.	Предметияб цIаралъул лексикияб магIна ва гьелъие лъолел суалал лъазе. Предметияб цIаралъул хIакъалъулъ щвараб бичIчIи камиллъизабизе. Каламалъулъ предметиял цIараз тIубалеб хъулухъ бихьизабизе. РагIаби тIелазде рикьизе бугеб

		бажари цебетIезабизе.
Лъабабилеб четверть (20+2 сагIат)		
Предметияб цIар (Хадусеб бутIа) (12 сагIат)	Хасал предметиял цIарал. Хасал предметиял цIаразул бетIералда кIудияб хIарп. Предметияб цIаралъул жинс: чиясул, чIужуялъул ва гьоркьохъеб. Предметияб цIаралъул цолъул ва гIемерлъул форма. ГIицIго цолъул формаялда хIалтIизарулел яги гIицIго гIемерлъул формаялда хIалтIизарулел предметиял цIарал. Предметиял цIарал падежазде свери *(асл.п., акт.п., хас.п., кьов.п.* ва *жинда п.).* Ругьунлъиялъул изложение. Контролияб диктант.	Инсан вихьизабулел предметиял цIарал цогидал предметиял цIараздаса ратIа гьаризе, гьезие битIун суалал лъезе. РагIул лексикияб магIна мухIкан гьабизе. ГIезегIанго предметиял цIаразул цо чанго магIна (ай гIемер магIна) букIиналде кIвар буссинабизе. ГIаммал ва хасал предметиял цIарал дандекквезе. Хасал цIаразул бетIералда кIудияб хIарп хъвазе кколеблъи ракIалде щвезабизе. ХIайваназул цIараздаги ва хIайваназда лъурал тIокIцIараздаги гьоркьоб бугеб батIалъи бихьизабизе. Цо-цо предметиял цIарал гIаммаллъунги хасаллъунги рукIунеллъи лъазе. Предметияб цIаралъул жинс бихьизабиялъул къагIидаби лъазе. Предметиял цIаразда рухьарал рагIабазул жинсиял

		гIаламатаздалъун жинс чIезабизе. МагIнаялде ва суффиксазде балагьун, цолъул ва гIемерлъул формаялда ругел рагIаби ратIа гьаризе. Каламалъулъ цIикIкIун хIалтIизарулел предметиял цIарал цолъул ва гIемерлъул формабазде хисизаризе. Предметиял цIарал падежазде сверизаризе. Падежазул хаслъабазда хадуб халкквезе. Суалаздалъун рагIабазул дандраялъулъ ва предложениялъулъ предметияб цIаралъул падеж чIезабизе. БатIи-батIиял падежазул формабазда ругел предметиял цIаразул предложениялъулъ бугеб кIваралъулгун лъай-хъвай гьабизе. Подлежащеелъун ккараб предметияб цIаралъул падеж бихьизабиялъул бажари цебетIезабизе. Кьурал грамматикиял гIаламатаздалъун предметиял цIаразда гьоркьоса цояб тIаса

		бищизе. Предметиял цIаралъул разбор гьабизе (жинс, падеж, цолъул ва г1емерлъул форма бихьизабула). Предложениял членазде риххизе. БатIи-батIиял тайпабазул предложениял гIуцIизе. Словариял диктантал гьаризе. БицанкIаби чIвазе. БатIи-батIиял темабазда тIасан харбал (текстал) гIуцIизе. Сураталъулаб диктант хъвазе. Сураталде балагьун, текст гIуцIизе. Учебникалдаса текстал хъвазе ва, гьезул тайпаби (хабариял, сипатиял ва пикриял) чIезабулаго, анализ гьабизе. Цо лъихъениги кагътал хъвазе. Ругьунлъиялъул изложение хъвазе. КучIдул пасихIго цIализе. Предложениял кколеб тартибалдаги лъун, текстал гIуцIизе. ГIинзулалгин берзулал диктантал хъвазе. Грамматикиял тIадкъаялгун диктант хъвазе.

		Диктанталъулъ ккарал гъалатIазул анализ гъабизе.
Прилагательное (8 сагIат)	Прилагательноялъул магIна, гьелъие лъолел суалал ва предложениялъулъ гьелъ тIубалеб хъулухъ. Прилага-тельноялгун предме-тиял цIарал рухьун рукIин. Цого яги гIага-шагараб магIнаялъулги гIакс-аб магIнаялъулги прилагательноял. Прилагательноял-антонимал кала-малъулъ хIалтIизари. Прилагательноял жинсазде хиси. При-лагательноял фор-мабазде хиси. ГIел-мияб текст ва гье-лъул хаслъаби. Сипа-тияб текст, гьелъулъ прилагательноялъул бугеб кIвар. Грамма-тикиял тIадкъаялгун	Прилагательноялъул гIаламатал лъазе. Каламалъулъ прилагательнояз тIубалеб хъулухъалда хадуб халкквезе. Тексталъулъ прилагательноял су-алазул кумекалдалъун рихьизаризе. Предметияб цIаралда прилагательное бараб букIин баян гьабизе. Предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бухьен чIезабиялъул бажари цебетIезабизе. Прилагательноял-синонимазул ва прилагательноял-антонимазул хIакъалъулъ бугеб лъай гъварид гьабизе. Каламалъулъ прилагательноял-синонимал ва прилагательноял-антонимал битIун хIалтIизариялъул бажари цебетIезабизе. Прилагательное жинсазде хисизе. Тексталъулъ ва предложениялъулъ прилагательноязул жинс, цолъул ва гIемерлъул форма бихьизабизе.

	контролияб диктант.	Прилагательноялъул цолъул ва гIемерлъул формаялъул суффиксал битIун хъвазе. Предметиял цIаразе рекъон ккарал прилагательноял тIаса рищизе («прилагательное + предметияб цIар» гIадал рагIабазул дандраял гIуцIула). Прилагательноялгун предметиял цIарал рухьине. Предложениялъулъ прилагательноялъ тIубалеб хъулухъ бихьизабизе. Прилагательноялгун предложениял гIуцIизе (схемаялда рекъонги). Берзулгин гIинзул диктантал хъвазе. БицанкIабазе жавабал ратизе. Киназго гIуцIараб планалда рекъон гIелмияб тексталъул изложение хъвазе. Сипатияб тексталъул хаслъаби лъазе. Сипатияб текст гIуцIизе, гIуцIараб тексталъул анализ гьабизе ва гьелъие къимат кьезе. Грамматикиял тIадкъаялгун, контролияб диктант хъвазе.

РикIкIен (2 сагIат)	РикIкIеналъул магIна ва гьелъие лъолел суалал (чан? чанабилеб? чанабилей? чанабилев? чанабилел?). Къадаралъул ва иргадул рикIкIенал ва гьезул битIунхъвай.	РикIкIеналъул хIакъалъулъ бичIчIи кьезе. РикIкIеналъул лексикияб магIна ва гьелъие лъолел суалаллъазе. Каламалъулъ рикIкIеналъ тIубалеб хъулухъалда хадуб халккве-зе. Тексталъулъ рикIкIенал битIун хъвазе. РикIкIенал предметиял цIаралгун рухьун рукIунеллъи бичIчIизе. Къадаралъул рикIкIеналда хадуб предметияб цIар кидаго цолъул формаялда букIунеблъи лъазе Берзул диктант хъвазе. РагIабиги дандран, предложениял гIуцIизе. Суалазул кумекалдалъун текст гIуцIизе. Текстазда тIад хIалтIизе. БицанкIабазе жавабал ратизе.
Ункъабилеб четверть (16+3 сагIат)		
Глагол (16 сагIат)	Глаголалъул магIна, гьелъие лъолел суалал ва предложениялъулъ гьелъ тIубалеб хъулухъ. Жинсиял ва жинсиял гурел	Каламалъул бутIа хIисабалда глаголалъул хаслъи лъазе. Цогидал каламалъул бутIабазулъ, магIнаялде ва суалазде балагьун, глагол бихьизабизе. Нилъер каламалъулъ глаголалъ

	глаголал (лъай-хъвай гьаби). Жинсиял глаголал предметияб цIаргун рекъон ккей. Глаголалъул муради-яб форма. Глаголал заманабазде хиси: бачIунеб, гьанже, араб, гIахьалаб заман. Цого яги гIагашагарал магIнаялъул глаголалги гIаксаб магIнаялъул глаголалги (синонимал и антонимал). Цо ва гIемер магIнаялъул глаголал. БитIараб ва хъвалсараб магIнаялъул глаголал. Сураталдасан сочинение. Пикрияб тексталъул хаслъаби. Ругьунлъиялъул изложение. Планалда рекъон изложение. Грамматикиял тIадкъаялгун контролияб диктант.	тIубалеб хъулухъ бихьизабизе. Предложениял членазде рихххизаризе. Глаголазул лексикияб магIна мухIкан гьабизе (гIемер магIна букIин, синонимал, антонимал). Цо ва гIемер магIнаялъулги битIараб ва хъвалсараб магIнаялъулги глаголал каламалъулъ хIалтIизаризе. Жинсиял ва жинсиял гурел глаголазулгун лъай-хъвай гьабизе. Предложениялъулъ рагIаби рекъонккезаризе бугеб бажари цебетIезабизе. Глаголал заманазде ва формабазде хисизе. Суалалде ва магIнаялде балагьун, глаголалъул заман, цолъул ва гIемерлъул форма чIезабизе. Араб, бачIунеб заманалъул гIадатал ва составиял формаби лъугьинаризе. Суалаздалъун араб заманалъул глаголал ратIа гьаризе. БачIунеб ва гIахьалаб заманалъул глаголал ратIа гьаризе, гьезие суалал лъезе.

		Суалазул кумекалдалъун гьанже заманалъул глаголал ратIа гьаризе ва цогидал заманаздаса гьел лъугьинаризе. Суалаздалъун глаголалъул мурадияб форма лъазабизе. Предложениялъулъ бугеб глаголалъул кIварги бихьизабун, предложениялъул синтаксисияб разбор гьабизе. Глаголалги гъорлъе ккезарун, предложениял гIуцIизе. Кьураб темаялда тIасан предложениял гIуцIизе. КечI рекIехъе хъвазе. Тексталъулъ гIемер магIнаялъул глаголал ратизе. Пикрияб тексталъул хаслъаби лъазе. Пикриял текстал гIуцIизе. Лъурал суалазда рекъон сураталдасан хабар гIуцIизе, хабаралда цIар лъезе. Цадахъго гIуцIараб планалда рекъон хабарияб тексталъул изложение хъвазе. Эркенаб диктант хъвазе. Грамматикиял тIадкъаялгун

		контролияб диктант хъвазе.
ЛъагIалида жаниб малъараб материал лъазаби (3 сагIат)	Текст ва предложение. РагIул магIнаял бутIаби. Каламалъул бутIаби.	Каламалъулъ предложениялъул ва рагIул бугеб кIваралъул хIакъалъулъ щвараб лъай мухIкан гьабизе. Каламалъулъ предложениял битIун хIалтIизариялъул бажари цебетIезабизе. «Предложение» ва «РагIи» абурал бичIчIиял дандекквезе. Предложениял членазде риххизе (ай предложениялъул синтаксисияб разбор гьабизе). Тексталъул хаслъабазул хIакъалъулъ щвараб лъай мухIкан гьабизе. РагIул магIнаял бутIабазул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизабизе. Суффиксазул кумекалдалъун цIиял рагIаби лъугьинаризе. Предметияб цIаралъул, прилагательноялъул, глаголалъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизабизе; гьел цоцаздаса ратIа рахъизеги каламалъулъ гьездасан пайда босизеги бугеб бажари цебетIезабизе.

		Предложениял гIуцIизе, гIаксаб магIнаялъул рагIаби (антонимал) ургъизе. Текст гIуцIизе. Диктант хъвазе.

3 классалъул курс лъазабун лъугIун хадуб кьолел хIасилал

Напсиял хIасилал:

- школалдехун ва цIалиялдехун бугеб бербалагьи цIикIкIинаби;

- мугIалимасул, цадахъ цIалулел гьалмагъзабазул ва эбел-инсул рахъалъан щвараб къиматги хIисабалде босун, жинца жиндиего къимат кьезе бажари;

- инсанасул напсалъул лъикIаб хасиятги обществоялда гIадамазул гIумруялда, гьезул гьоркьоблъиялда бухьараб рахъ лъалеблъиги би-хьизабулел кIвар ва магIна бугел мурадал цере лъей.

Метапредметиял хIасилал:

- рахьдал мацI гъваридго лъазабиялдалъун сверухъ тIабигIаталда нахъгIунтIи;

- цо сундулниги анализ гьабизеги, гьеб гIамлъизабизеги, тIелазде би-кьизеги, релълъаралда дандекквезеги, гьелъулъ къваригIараб жо ба-лагьизеги, гьеб хисизеги бугеб бажари лъугьин;

- информациялъулаб культураялда бухьарал (ай цIализе, хъвадаризе, цIалул тIехьгун хIалтIизе бугел) бажариял куцай;

- цо сундулниги план гьабизе, гьелда хадуб халкквезе, гьелъие къимат кьезе, мухIканго мурад лъезе, гъалатIал ритIизаризе бугеб бажари лъугьин;

- мацIалъул бечелъи бичIчIи ва щулияб гьоркьоблъи гьабизе гьелдаса пайда босизе бажари;

- хурхен гьабиялъул батIи-батIиял масъалаби тIуразариялъе гIоло каламалъул ва мацIалъул алатал хIалтIизаризе щвалде щун лъай;

Предметиял хIасилал:

Рахьдал мацӀалъул курс лъазабулаго, лъабабилеб классалъул цӀалдохъаби ругьунлъула:

- авар мацӀалъе хасиятал гьаркьал (хӀарпал): *хl, гь, кь, къ, тl* ва гь. ц., гьединго геминатал ва лабиалиял гьаркьал рихьизарулел хӀарпал къосинчӀого ритӀун рахъизе ва гьел гъорлъ ругел рагӀаби, предложениял, гъалатӀ биччачӀого, чвахун цӀализе;

- рагӀаби, предложениял, 40–50 рагӀи бугел текстал, гъалатӀал риччачӀого, битӀун хъвазе;

- рагӀул фонетикияб разбор гьабизе: рагӀаби слогазде риххизе, ударение бугелги гьечӀелги слогал ратӀарахъизе, рагьарал ва рагьукъал хӀарпал ратизе, рагӀулъ гьезул къадар чӀезабизе;

- рагӀул гӀуцӀиялъул разбор гьабизе (кьибил, аслу, суффикс, ахир ратӀа рахъи);

- батӀи-батӀиял каламалъул бутӀабазул кьибил цоял рагӀаби тӀасарищизе;

- каламалъул бутӀаби ва гьезул грамматикиял гӀаламатал рихьизаризе;

- предметиял цӀаразул гӀемерлъул форма лъугьинабизе;

- предметиял цӀарал падежазде сверизаризе;

- предметияб цӀаралъул жинсалда ва формаялда рекъон прилагательноял жинсазде ва цолъул ва гӀемерлъул формаялде хисизе;

- къадаралъул ва иргадул рикӀкӀенал цоцаздаса ратӀарахъизе ва гьел битӀун хъвазе;

- глаголал заманазде хисизе;

- текстазулъ синонимал ва антонимал ралагьизе ва хӀалтӀизаризе (терминал чара гьечӀого лъазе кколаро);

- предложениялда жаниб суалаздалъун рагӀабазда гьоркьоб бухьен чӀезабизе, рагӀабазул дандраял ратизе;

- предложениязул синтаксисияб разбор гьабизе (Жидеца бицунеб жоялъул мурадалде ва интонациялде балагьун, предложениязул тайпаби

рихьизаризе, бетIерал ва бетIерал гурел членал ратIа рахъизе, суалазул кумекалдалъун гьезда гьоркьоб бухьен чIезабизе, гIадатаб тIибитIараб ва кIиго предложениялдасан гIуцIараб жубараб предложение бихьизабизе);

- предложениялъул интонация цIунизе;

- текст бутIабазде биххизе, магIна бугеб тексталъул бутIа цIияб мухъидаса хъвазе;

- тексталъулъ предложениязда гьоркьоб бухьен чIезабизе;

- темаялда мугъги чIван, тексталда цIар лъезе, тексталъул аслияб пикру загьир гьабизе;

- рагIабазул дандраялъулъ аслиябги нахъбилълъарабги рагIи батизе;

- киназго цадахъ гIуцIараб планалда рекъон ругьунлъиялъул изложение хъвазе;

- тексталъул тайпа бихьизабизе, ай хабариял, сипатиял ва пикриял текстал цоцаздаса ратIарахъизе;

- цебекунго хIадурлъиги гьабун, тIабигIаталъухъ халкквеялъул хIакъалъулъ, сюжетияб сураталда тIаса сочинение хъвазе;

- лъилниги, сундулниги хIакъалъулъ сипат-сурат гъорлъе ккезабун, ялъуни жиндирго пикру загьир гьабун, текст гIуцIизе.

ДАРСАЗУЛ МЕТОДИКИЯЛ МАЛЪА-ХЪВАЯЛ

КIИАБИЛЕБ КЛАССАЛДА МАЛЪАРАБ МАТЕРИАЛ ТАКРАР ГЬАБИ

1 ДАРС

Тема. МацIалъул ва каламалъул бутIа хIисабалда текст, предложение ва рагIи.

Дарсил мурад: гIадамазда гьоркьоб хурхен гьабулеб алат хIисабалда мацIалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей; мацIалъул ва каламалъул бутIабазул хIакъалъулъ авалияб бичIчIи кьей; гьел бутIаби цоцаздаса ратIарахъизеги гьездаса каламалъулъ пайда босизеги цIалдохъабазул бугеб бажари цебетIезаби.

I. Авар мацIалъул хIакъалъулъ байбихьул рагIи. Учебникалъулгун лъай-хъвай гьаби.

МугIалимас цо кинав вугониги цIалдохъан дарсил цIар доскаялда битIун ва берцинго хъвазе тIамула.

- *Кин нужеда ракIалда кколеб, щай дарсида гьединаб цIар лъун бугеб?*

- *Кина-кинал мацIазда магIарулал кIалъалел?*

МугIалимас абун, гьал хадусел предложениял хъвай: *Школалда цIалдохъабаз авар мацI лъазабула. Гьезие гьеб цIакъго бокьула.*

- *Лъимал, нужее авар мацI бокьулищ?*

- *Авар мацI нужее щай бокьулеб? Авар мацIалъул кинаб кIвар бугеб?*

- *Исана нилъеца авар мацI камилго лъазабизе байбихьула. Рагье учебникал ва гьезулгун лъай-хъвай гьабе.*

- *Учебник нужее бокьулищ? Щиб гьениб нужее бокьулеб?*

II. ЦIалул масъала цебе лъей.

- *Учебникалда бугеб тIоцебесеб разделалъул цIар цIале.*

- ***Такрар гьаби** абураб рагIул магIна кин нужеда бичIчIулеб?*

Жакъа нилъеца цоги нухалъ каламалъул хIакъалъулъ бицина. Нилъ ругьунлъизе ккола калам предложениязде биххизеги, предложениял битIун абизеги, хъвазеги.

III. ГIадамазул гIумруялъулъ каламалъул бугеб кIваралъулги кIалзул ва хъвавул каламалъул хаслъабазулги цоги нухалъ бицин.

Сураталдасан текст гIуцIи (№ 1)[3]. Цадахъго ургъизеги ургъун, 3 предложение хъвай, тексталъе цIар кьей.

- *ЦIалдохъанасул суал цIале. Гьелъие жаваб кье.*

МугIалимас 5–6 предложениялдасан гIуцIараб кечI яги хабар цIалула.

- *Тексталъулъ сундул бицунеб?* (Тексталъул тема баян гьабула).

- *Тексталъулъ чан предложение бугеб?* (МугIалимас текст цоги нухалъ цIалула).

- *Предложениязул къадар кин нужеца чIезабураб?* (Щибаб предложениялъулъ цо сундулниги бицуна, щибаб предложениялъул ахиралда гьаракь гIодоцинабула, лъалхъи гьабула).

КочIол куплет хъвала (№ 2) ва предложениязде биххизе лъимал тIамула.

IV. Дарсил хIасил гьаби.

- *Дарсида цIияб щиб нужеда лъараб?*

- *ГIадамазе калам сундуе къваригIун бугеб?* (Цоцазда цIиял харбал рицине, цадахъго хIалтIизе, цоцазе кумек гьабизе, цадахъго рохел загьир гьабизе).

- *Хъвавул калам кIалзулалдасан сундалъун батIалъулеб? Кида нилъеца кIалзул каламалдасан, ва кида хъвавулалдасан пайда босулеб? Мисалал раче.*

- *Калам сундасан гIуцIун бугеб?*

V. Рокъобе хIалтIи (№ 3).

---

[3] Гьанибги хадубги скобкабазда жанир кьун руго учебникалда ругел х1алт1абазул номерал.

2 ДАРС

Тема. Предложениялъул хIакъалъулъ бугеб лъай гIамлъизаби.

Дарсил мурад: цIалдохъабазул предложениялъул хIакъалъулъ бугеб лъай мухIкан гьаби. Хъвавул ва кIалзул каламалъулъ предложениял цоцаздаса ратIа гьаризе бугеб бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 3).

II. ЦIалул масъала лъей.

МугIалимас доскаялда хъван бахъараб "Предложение" абураб тема рагьула.

ЦIалдохъабаз гьеб тема, слогалккун рагIун абулаго, доскаялдаса тетрадазда хъвала.

- *Предложениялъул хIакъалъулъ щиб нужеда лъалеб?* (МугIалим цIалдохъабаз кьурал киналго жавабазухъ гIенеккула).

- *ЦIалдохъанас нужее кинал суалал лъун ругел?* (ЦIалдохъанасул суал учебникалда балагьула ва цIалула.)

- *Учебникалда гьеб суалалъе кинаб жаваб кьун бугеб?* (ЦIалдохъабаз учебникалда предложениялъе кьураб определение балагьула ва цIалула.)

МугIалимас кьураб темаялда тIасан текст гIуцIи. (Кьезе бегьула гьал хадусел темаби: "ГIажаибаб лъугьа-бахъин", "ГIажаибаб дандчIвай", "Дир лъикIав гьалмагъ").

- *Щай нужеца гьеб текстлъун рикIкIунеб?*

- *Тексталъулъ чан предложение бугеб?*

- *Кин нужеца гьел цоцаздаса ратIа гьарурал?*

III. Учебникгун хIалтIи.

РагIиялдаги предложениялдаги гьоркьоб бугеб батIалъи бихьизаби (№ 4).

IV. Текст, предложенияздаги бикьун, хъвай (№ 6). Предложениязда гьоркьоб лъалхъиги гьабун, текст цIали.

VI. Предложениялъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби (№ 7).

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 8).

3 ДАРС

Тема. Текст

Дарсил мурад: цIалдохъабазул тексталъул хаслъиялъул хIакъалъулъ бугеб бичIчIи мухIкан гьаби; тексталъулъ предложениял битIун хIалтIизариялъул бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби.

II. Дарсил мурад бицин.

ЦIалдохъабаз мугIалимас цебеккунго доскаялда хъвараб кIиго предложение цIалула (*1) Летчикасе ритIучI чIвазе бокьун букIуна. 2) Риидал Рашидил мадугьал шагьаралде ун йикIана.)*

- *Нужеца хъварал предложенияз текст лъугьинабулищ?* (Гьабуларо.)

- *Щай нужеца гьедин рикIкIунеб? Жакъа нилъеца ракIалде щвезабила щиб жо кколеб текст.*

III. Тексталъул хаслъиялъул хIакъалъулъ ракIалде щвезаби. Текст ва ратIатIурал предложениял дандекквей.

1. РатIатIурал предложениязда дандеккун тексталъулъ жиндирго тема букIинги, гьединлъидал гьелда цIар лъезе бегьулеблъиги цIалдохъабазда бичIчIизаби (№ 9).

2. Кьураб темаялда тIасан текст гIуцIи (№ 10).

- *Сундул хIакъалъулъ нужеца текст гIуцIизе бугеб? Тексталда лъураб цIар цIале.*

МугIалимас цIалдохъаби тIамула жидеда тIадал ишазул хIакъалъулъ ракIалде щвезабизе ва гьез гьел кин тIуралел ругелали бицине. Лъие гьез кумек гьабулеб? Щиб гьезда цIакъ лъикIго бажарулеб? Текст кинаб предложениялдасан байбихьизе лъикIаб бугеб, кинаб предложениялдалъун

лъугIизабизе бегьулеб?

3. Тексталъул байбихьи цIали, цинги, сураталдеги балагьун, гьеб тIубанго хъван лъугIизаби (№ 11).

IV. Рокъобе хIалтIи (№ 12).

4 ДАРС

Тема. Предмет, предметалъул гIаламат ва иш бихьизабулел рагIаби.

Дарсил мурад: рагIул хIакъалъулъги нилъер каламалъулъ гьелъул бугеб кIвраралъул хIакъалъулъги цIалдохъабазе щвараб лъай мухIкан гьаби. Суалаздалъун ва магIнаялдалъун рагIаби ратIарахъизеги предложениялъулъ гьел битIун хIалтIизаризеги цIалдохъабазул бугеб бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 12). (Цоцазул хIалтIабазул хал гьаби).

II. Дарсил мурад бицине.

- *Рокъоре нужеца рагIабаздасан предложениял гIуцIана. Предложениялдаги рагIиялдаги гьоркьоб кинаб батIалъи бугеб? Щиб жо кколеб рагIи? Жакъа нилъеца ракIалде щвезабилин щиб жо кколеб рагIи ва цо рагIи цогиялдаса сундалъун батIалъулеб бугеб.*

III. Каламалъул бутIа хIисабалда рагIуда хадуб халкквей.

МугIалимас батIи-батIиял предметал рихьизарула ва гьел абизе цIалдохъаби тIамула.

- *Гьел предметал абизе щиб нужеца хIалтIизабураб?* (РагIи.)

- *Щиб жо кколеб рагIи* (Предметалъул цIар).

- *РагIуца предметалъул цIар аби гуребги, цоги батIияб хъулухъги тIубала. Воре цо, гьал предметазул кина-кинал гIаламатал ругел?* (ГIурччинаб къалам, хъахIаб мел, халатаб ручка ва гь. ц.)

- *Гьанже дица гьарулел ищазухъ ралагье. Щиб дица гьабулеб?* (кIанцIула, кIутIула, гIодов чIола, тIаде вахъула ва гь. ц.)

- *Предметазул гIаламаталги дица гьарурал ишалги абизе щиб нужеца хIалтIизабураб?* (РагIи.)

ХIасил гьаби: РагIаби ккола предметазул, гьезул гIаламатазул ва ишазул цIарал.

ТIехьалда бугеб цIалдохъанасул суал балагьи ва гьелъие кьураб жаваб цIали (№ 13).

IV. БатIи-батIиял каламалъул бутIабазул рагIаби ратIа гьаризе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 14).

V. РагIаби тIелазде рикьизе ругьун гьариялъул хIалтIаби (№ № 15, 16).

VI. РагIул хIакъалъулъ бугеб лъай гIаммлъизаби.

- *РагIул хIакъалъулъ щиб нужеда лъалеб?*

VII. Рокъоб хIалтIи (№ 17).

5 ДАРС

Тема. Гьаркьал ва хIарпал. Рагьарал ва рагьукъал гьаркьал. Рагьарал хIарпал ***е, ё, ю, я.***

Дарсил мурад: гьаракь ва хIарп, рагьарал ва рагьукъал гьаркьал цоцаздаса ратIарахъизе бугеб бажари цебетIезаби. Гьаркьалги хIарпалги рагIулъ битIун абиялъул бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 17).

II. Дарсил тема ва мурад баян гьаби.

ЦIалдохъанас учебникалда лъурал суалазе жавабал ралагьи (№ 18, № 19). ХIасил гьаби: Гьаракь абула ва рагIула. ХIарп хъвала ва бихьула. Рагьарал гьаркьал абулаго, хIухьел эркенго къватIибе уна. Рагьараб гьаракьалъ слог лъугьинабула.

III. Гьаркьал битIун цIализе ругьунлъи (№ 20).

IV. РагIаби лъугьинари. Рагьарал гьаркьазда гъоркь хIучч цIай (№ 21).

12 гьумералда кьураб къагIидаби (правилаби) цIали ва гьениса мисалал хъвай.

V. Дарсил хIасил гьаби. ЦIалдохъабазе къагIидабазул хIасилалда тIасан суалал лъей.

- *Гьаркьидаги хIарпалдаги гьоркьоб кинаб батIалъи бугеб? Хъвавулъ гьаракь кин бихьизабизе кколеб? Рагьараб гьаракь рагьукъалдаса сундалъун батIалъулеб? Авар мацIалда рагьараб гьаракь чан бугеб? ва гь. ц.*

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 22).

6 ДАРС

Тема. Геминатал ва лабиалиял гьаркьал**.**

Дарсил мурад: геминатал ва лабиалиял гьаркьал гъорлъ ругел рагIаби битIун цIалиялъул ва хъвавулъ гьел хIарпаздалъун битIун рихьизариялъул бажари цебетIезаби.

I. Алфавит такрар гьаби (№ 23).

II. Дарсил тема ва мурад баян гьаби.

Лъималаз учебникалдаса цIалдохъанасул суал цIалула (“Геминатал ва лабиалиял гьаркьал кин цIалулел ва гьел кинал хIарпаздалъун хъвалел?”) ва гьелъие жаваб кьезе хIалбихьи гьабула; 24 абилеб хIалтIи тIубала. ХIасил гьабула ва 14 абилеб гьумералда кьураб къагIида цIалула.

III. Геминатал битIун цIализе ва гьел рихьизарулел хIарпал битIун хъвазе бугеб бажари щула гьаби (№ 25).

IV. 26 абилеб хIалтIи тIубала. ХIасил гьабула ва 14 абилеб гьумералда кьураб къагIида цIалула.

V. Лабиалиял гьаркьал битIун цIализе ва гьел рихьизарулел хIарпал битIун хъвазе бугеб бажари щула гьаби (№ 27).

VI. *Ццин, квачI* абурал рагIабазул фонетикияб разбор гьаби.[4]

VII. Дарсил хIасил гьаби.

---

[4] РагIул фонетикияб разбор гьабулеб къагIида учебникалда кьун буго (4 номер).

- Геминатал кин цIалулел (абулел) ва гьел кинал хIарпаздалъун хъвалел?

- Лабиалиял гьаркьал кин цIалулел (абулел) ва гьел кинал хIарпаздалъун хъвалел?

VIII. Рокъобе хIалтIи (№ 28).

7 дарс

Диктант.

ХIалуцараб рии

Риидал магIарухъ цIакъ хIалуцун букIуна. Лъилъарулъ киналго магъилъе рахъуна. ХIалухъин рукъалде буссинабизе колхозалъе кумек гьабула. Руччаби лъилъарула, бихьиназ гул къала. Гьелъул гIарал гьарула. Наял гIадин тIаделъун, гIисинал лъималазги кумек гьабула. ГIисиназул цо къокъа букIуна гьитIинал гунзарабазги гул-гуназги магъилъ хIалтIулезе лъим баччулел.

(42 рагIи).

ТIадкъай: 1. Тексталъулъ предложениязул бугеб къадар бихьизабизе. 2. Геминатал рихьизарулел хIарпал гъорлъ ругел рагIаби ратIаросун хъвазе.

ПРЕДЛОЖЕНИЕ

Тема лъазабиялда церечIарал масъалаби:

1. Предложениялъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей (предложениялъул аслиял гIаламаталлъун ккола: а) тIубараб пикру загьир гьабула; б) предложениялъулъ рагIаби магIнаялъул рахъалъ рухьун рукIуна; в) предложениялъ лъилниги яги сундулниги хIакъалъулъ бицуна; г) предложениялъул хасаб интонация букIуна);

2. БитIун предложение гIуцIиялъул бажари цебетIезаби;

3. Интонациялъул рахъалъ предложение битIун абизе ва гьеб битIун хъвазе бугеб бажари камиллъизаби (предложениялъул авалалда кIудияб

хIарп хъвай, ахиралда тIанкI, суалияб ва ахIул ишараби лъей);

4. Предложениялъулъ битIун рагIаби хIалтIизариялъул бажари лъугьинаби;

5. Тексталъулъ предложениял, жидеда гьоркьоб бухьенги чIезабун, тартибалде хIалтIизариялъул бажари лъугьинаби.

Предложениялда тIад хIалтIи тIобитIула, гIицIго программаялда бихьизабураб заманалда гуребги, тIубанго цIалул соналда жаниб. ЦIалдохъабазе гъваридаб лъай щола предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бугеб бухьеналъулги предложениялъул бетIерал членазулги хIакъалъулъ.

Цебехун абухъе, лъабабилеб классалда цIалдохъабаз лъай-хъвай гьабула, жидеца бицунеб жоялъул мурадалъухъ ва интонациялъухъ балагьун, рикьулел предложениязул батIи-батIиял тайпабазулгун. Нилъеда лъала, жидеца бицунеб жоялъул мурадалде балагьун, гIадатал предложениял хабариязде, суалиязде ва тIалабиязде рикьулеллъи. Гьаниб цIалдохъабазда бичIчIизабизе ккола бокьараб предложение цо кинаб бугониги мурадалъе абулеблъи.

Каламалда тIад хIалтIулаго, мугIалимас бихьизабула, абулеб жоялъул мурадалъухъ балагьун, кинаб предложение хIалтIизабизе кколебали.

Интонациялде балагьун, авар мацIалда ахIул предложениял рукIине бегьула.

Хабариял, суалиял ва тIалабиял предложениял абизе бегьула парахатго, хIалхьун яги хIалуцун, рекIел батIи-батIиял хIалал загьир гьарун. РекIел къуватаб асар загьир гьабулеб предложениялда ахIул предложение абула ва гьелъул ахиралда ахIул ишара лъола. Гьединлъидал хабарияб яги тIалабияб предложение, рекIел къуватаб асар загьир гьабун, абуни, гьезул ахиралда тIанкI гуреб, ахIул ишара лъезе ккола, щай гурелъул интонациялъул рахъалъ гьел ахIуллъун рукIуна. Кинабха лъалхъул ишара лъезе кколеб суалияб предложениялъул ахиралда, гьеб рекIел кутакаб асаргун абуни? Пикру

гьабуни, гьениб кIиго ишара лъезе кколаан: суалияб ва ахIул. Амма байбихьул классазул программаялъ бихьизабун гьечIо гьединал предложениязул ахиралда цадахъго кIиябго ишара лъезе, гьединлъидал цIалдохъабазда бицуна суалияб предложениялъул ахиралда суалияб ишара лъезе кколеблъи.

8 ДАРС

Тема. Предложение.

Дарсил мурад: предложениялъул бугеб аслияб гIаламат ракIалде щвезаби. Предложениял гIуцIизе ва гьел битIун хъвазе бугеб бажари цебетIезаби.

I. ГъалатIазда тIад хIалтIи гьаби.

МугIалимас лъикIал хIалтIаби абула, щай гьел лъикIал ругилан бицуна. ГIемерисез риччарал гъалатIазда тIад хIалтIи гьабула.

II. Дарсил мурад бицин.

- *Сунда абулеб предложение?*

- *КIалзул каламалъулъ предложениял цоцаздаса кин ратIа гьарулел?*

- *Хъвавул каламалъулъ кин ратIа гьарулел?*

- *Предложение сундасан гIуцIун букIунеб?*

III. Предложениялъул хаслъабазда хадуб халкквей (№ 29).

IV. РагIаби рукIине кколеб куцалда хисизарун, предложениял гIуцIи (№ 30).

- *РатIаго ругел рагIабаздасан предложениял гIуцIизе ккани, щиб гьабизе кколеб?*

Щибаб предложение цIалдохъабаз цин гIуцIула, цинги хъвала.

V. Сураталдасан магIнаялъул рахъалъ цоцазда рухьарал предложениял гIуцIи (№ 31).

VI. Дарсил хIасил гьаби.

- *Предложениялъул хIакъалъулъ щиб нужеда лъараб?*

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 32).

9 ДАРС

Тема. Хабариял, суалиял ва тIалабиял предложениял.

Дарсил мурад: хабариял, суалиял ва тIалабиял предложениязул хаслъабазулгун цIалдохъабазул лъай-хъвай гьаби.

I. ЦIияб материал бичIчIизаби.

МугIалимас цIалдохъаби тIамула цIияб темаялъул цIарги цIалдохъанасул суалги учебникалдаса цIализе. Дарсил мурад бицуна.

II. Жидеца бицунеб жоялъул мурадалъухъ балагьун, рикьун ругел батIибатIиял предложениязда хадуб халкквей (№ 33).

III. Хабариял, суалиял ва тIалабиял предложениял ратIарахъизе ва битIун абизе ругьун гьариялъул хIалтIаби.

1. ТIалабиял предложениял абиялда хадуб халкквей (№ 34).

2. ЦIали, суалазе жавабал кьей (бицун) ва лъалхъул ишарабазда хадуб халкквей (№ 35).

IV. 19, 20 гьумеразда кьурал баяназда тIад хIалтIи гьаби.

V. Рокъобе хIалтIи (№ 36); хабарияб, суалияб ва тIалабияб предложениязул хIакъалъулъ баянал цIализе.

10 ДАРС

Тема. Хабариял, суалиял ва тIалабиял предложениял.

Дарсил мурад: хабариял, суалиял ва тIалабиял предложениял каламалъулъ хIалтIизаризеги бихьизабураб текст лъугIизабизеги цIалдохъабазе щвараб бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 36).

- *Мурадица гьабураб ишалъе нужеца кинаб къимат кьолеб?*

Тексталъулъ чан предложение бугеб? Кин нужеда гьеб лъараб? Жидеца бицунеб жоялъул мурадалъухъ балагьун, гьел предложениял кинал кколел? Цоги кинал рукIунел? Мисалал раче.

II. Дарсил мурад бицин.

III. Лъурал суалазе жавабал кьей ва предложениялъул тайпаби рихьизари (№ 37).

IV. Текст лъугIизаби ва гьелъул анализ гьаби (№ 38).

V. Предложениял битIун абизеги лъалхъул ишараби лъезеги цIалдохъаби ругьун гьарулел хIалтIаби. (№ № 39, 40).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 41).

КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИЯЛЪУ 1 ДАРС.

Тема. ТIабигIаталда экскурсия.

Дарсил мурад: жидеца халккураб жоялда тIасан хабар (текст) гIуцIи-ялъул бажари цебетIезаби.

I. Дарсил мурад бицин.

- *Сон нилъ экскурсиялда рукIана. Щиб нужеда хасго ракIалда чIараб?*

- *РачIа лъимал, нужер рекIее асар гьабураб жоялъул хIакъалъулъ сочинениялъулъ бицинин.*

- *Сочинениялъул тема хъвай:* 1) “Хасалихълъиялъул тIабигIат”, 2) “Хасалихълъи”.

II. Сочинениялъул хIасилал.

- *Кинал гIаламатазул кьучIалда сочиненийлда гьединаб цIар лъун бугеб?*

- *РакIалде щвезабе, гъутIби кин хисун ругел?* (кIиго-лъабго гъотIол бицуна.)

- *ТIугьдузул, харил хIакъалъулъ бице.*

- *Кинал хIанчIал нилъеда рихьарал? Цоги лъица ва сунца нужер кIвар буссинабураб? ТIабигIаталда щиб нужеда рагIараб?*

III. Сочинениялъул гIуцIиялъул бицин.

- *Нилъер сочинение гIуцIун букIине ккола лъабго бутIаялдасан: байбихьи, аслияб бутIа, ахир. Кин сочинение байбихьизе бегьулеб?* (Лъималаз бицуна дунял квачаялъулги, хасалихълъи жидеда лъачIого бачIиналъулги хIакъалъулъ.)

- *Аслияб бутIаялъулъ сундул нужеца хъвазе бугеб?* (Гьаниб бицуна гъутIбузул, тIугьдузул, харил, хIанчIазул ва тIабигIаталда ккарал цогидалги хиса-басиязул хIакъалъулъ.)

- *Кин сочинение лъугIизабизе кколеб?* (Бихьараб жоялда тIаса жидерго пикру загьир гьабула.)

IV. Словарияб хIалтIи.

V. Текст гIуцIи ва хъвай.

11 ДАРС

Тема. АхIул предложение.

Дарсил мурад: предложениялъул интонациялъул хIакъалъулъ цIалдохъабазе щвараб лъай гъварилъизаби. АхIул предложениял битIун абиялъул бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 41).

- *Жидеца бицунеб мурадалъухъ балагьун, авар мацIалда кина-кинал предложениял рукIунел?*

- *Гьал предложениял кин нужеца цIаларал?*

- *Цин гьаракь борхизабун, хIалуцун цIалана, цинги гьаракь дагьабги гIодоцинабун цIалана.*

- *Гьезул ахиралда нужеца кинал лъалхъул ишараби лъурал?*

I. Дарсил мурад бицин.

АхIул предложениязда хадуб халкквей.

ЦIалдохъанасул суал цIалула. 42 хIалтIи тIубала. ХIасил гьабула ва 23

гьумералда кьураб теорияб баян цIалула.

III. Предложениял битIун абизеги гьезул ахиралда лъалхъул ишараби лъезеги ругьун гьариялъул хIалтIаби (№ № 43, 44 (бицун). 24 гьумералда бугеб баян цIали.

IV. Текст хъвай ва гьелда релълъараб темаялда тIасан предложениял гIуцIи (№ 45)

V. Рокъобе хIалтIи (№ 46)

12 ДАРС

Тема. Подлежащее.

Дарсил мурад: каламалъулъ предложениял ратIа гьаризе бугеб бажари цебетIезаби. Подлежащеялъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей ва предложениялъулъ гьеб батизе ругьун гьари.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 46).

- *Щиб жо кколеб тIехь?*

- *ТIехьалъ щиб бицунеб бугеб?*

- *ТIехьалъе щиб гьабизе кколеб?*

- *Жаваб хIисабалда нужеца хъварал предложениязул ахиралда кинал лъалхъул ишараби лъун ругел? Щай?*

II. Дарсил мурад бицин.

III. Текст предложениязда бихxи ва предложениялъул членазул разбор гьаби.

1. Хаслихълъи бачIана. ГъутIбуздасан тIанхал гъуна. ТIугьдул ракъвана. ГIалица хинаб ретIел ретIана.

- *Чан предложение дица цIалараб?*

- *Дица ункъо предложение цIалараблъи кин нужеда лъараб?*

- *ТIоцебесеб предложениялъулъ сундул хIакъалъулъ бицунеб бугеб? Гьеб рагIуе кинаб суал лъезе бугьулеб? Гьелда гъоркь цо хIучч цIай.*

Гьединабго къагӀидаялъ разбор гьабула цогидал предложениязулги.

2. 47 хӀалтӀул текст цӀали, предложениязде биххи ва, кьурал тӀадкъаязда рекъон, гьел предложениязул разбор гьаби, гъоркь хӀучч цӀарал рагӀабазе суалал лъей.

3. ЦӀалдохъанасул суал цӀали. Гьелъие учебникалда кьураб жаваб балагьи (26 гьумер).

IV. Творческияб хӀалтӀи(№ 48).

V. Рокъобе хӀалтӀи (№ 49).

13 ДАРС

Тема. Сказуемое

Дарсил мурад: сказуемоялъулгун лъай-хъвай гьаби, подлежащее ва сказуемое предложениялъулъ ратизе ругьун гьари; тӀурачӀел предложениял гӀуцӀизеги кӀиябго бетӀераб членалда гъоркь дандекколел хӀуччал цӀазеги ругьун гьари.

I. Рокъобе кьураб хӀалтӀул хал гьаби (№ 49).

II. Берзул диктант.

КӀкӀал накӀкӀул цӀуна. Гъазица оцал рацӀана. Ясалъ матӀу бацӀцӀана. Васас тӀил буцӀана. Эбелалъ гӀари буцӀцӀана.

III. Дарсил мурад бицин.

- *Нилъеца жакъа цин лъазабила сказуемое щиб жо кколебали, цинги ругьунлъила гьеб сказуемое предложениниялъулъ балагьизе.*

IV. 50 хӀалтӀи тӀубай.

Предложениялги гӀуцӀун, цин подлежащеял цинги гьезул иш бихьизабулел рагӀаби ратула.

V. Сураталдасан текст гӀуцӀи (№ 51)

- *Сураталда нужеда щал рихьулел? Щиб гьез гьабулеб?*

- *Сураталъе цӀар кье.* (Хъизан…)

- *Сураталдаса 4-5 предложениялдасан гIуцIараб текст хъвай. Гьабулеб иш бихьизабулел рагIабазе суал лъе ва гьезда гъоркь кIиго хIучч цIай.*

VI. ЦIалдохъанасул суал цIали ва 28 гьумералда кьураб теорияб баяналда тIад хIалтIи.

VII. Предложениял гIуцIи (№ 52). МугIалимас цIалдохъаби тIамула тIоцебесеб 3 предложениялъулъ ругел бетIерал членазда гъоркь дандекколел хIуччал цIазе.

VIII. Дарсил хIасил.

- *Цоги нухалъ цIалдохъанасул суал цIале ва гьелъие жаваб кье.*

IX. Рокъобе хIалтIи (№ 53)

14 ДАРС

Тема. БитIараб дополнение.

Дарсил мурад: битIараб дополнениялъулгун лъай-хъвай гьаби, бетIерал членал предложениялъулъ ратизе ругьун гьари; тIурачIел предложениял гIуцIиялъул бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 53).

II. ЦIалдохъанасул суал цIали. Предложениязул анализ гьаби (№ 54). 31 гьумералда бугеб теорияб баян цIали.

III. МагIнаялъул рахъалъ рекъонккарал рагIабиги лъун, предложениял хъвай (№ 55).

IV. Предложениязул разбор гьаби (№ 56).

V. Дарсил хIасил гьаби.

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 57). Творческияб хIалтIи.

15 ДАРС

Тема. Предложениялъул бетIерал ва бетIерал гурел членал.

Дарсил мурад: предложениялъул бетIерал ва бетIерал гурел членазул хIакъалъулъ бичIчIи кьей. Предложениялъулъ гьезул бугеб кIаралъулгун лъай-хъвай гьаби. Предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бухьен чIезабиялъул бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 57).

Интонацияги цIунун, гIуцIарал предложениял цIали. БитIараб дополнение бати ва гьелъие суал лъе.

II. Сигналиял карточкабаздаса пайдаги босун, диктант тIобитIи: *гъурущ, къурущ, Шамай, шагьи, щуго, щибаб, машина, шифер.*

III. 31 гьумералда кьураб теорияб баян цIали.

1. Текст предложениязде биххи ва гьезул анализ гьаби (№ 58).

2. 31-32 гьумеразда бугеб теорияб баяналда тIад хIалтIи гьаби.

Предложениялъул разбор гьаби (№ 59).

- *Предложениялъулъ бетIерал ва бетIерал гурел членал кин ратIарахъулел?*

(Гьеб хIалтIи тIубалаго, цIалдохъабазда лъала предложениялъул разбор гьабулеб тартиб: щиб гьабизе кколеб ва кинаб тартибалда.)

IV. Предложениял тIиритIизари ва тIоцебесеб предложениялъул разбор гьаби (№ 60).

V. Дарсил хIасил гьаби.

- *Предложениялъул кина-кинал членал рукIунел?*

- *Предложениялъул кинал членазда бетIерал членал абулеб?*

- *Предложениялъулъ бетIерал гурел членазул кинаб кIвар бугеб?*

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 61). (ТIиритIарал предложенияздасан тIиритIичIел лъугьинари).

16 ДАРС

Тема. Предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бугеб бухьен.

Дарсил мурад: предложениялда жаниб суалазул кумекалдалъун рагIабазда гьоркьоб грамматикияб бухьен чIезабизе бугеб бажари цебетIезаби. Предложениялъул бетIерал ва бетIерал гурел членазул хIакъалъулъ цIалдохъабазе щвараб лъай щула гьаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 61).

II. Предложениялъул бетIерал ва бетIерал гурел членазул хIакъалъулъ теориял баянал такрар гьари.

- *Подлежащеялъул, сказуемоялъул ва битIараб дополнениялъул хIакъалъулъ учебникалда кьурал теориял баянал цIале. Сундалъун гьел цоцазда релълъун ругел?* (Гьел бетIерал членал ккола.) *Сундулъ гьел цоцаздаса ратIалъулел?* (Подлежащеялъ предложениялда жаниб жинца иш гьабула ялъуни жиндир хIакъалъулъ бицуна, сказуемоялъ подлежащеялъ гьабулеб иш бихьизабула, битIараб дополнениялъ подлежащеялъул иш жинда тIаде ккезабула. Щибаб бетIераб членалъул жидее хасал суалалги рукIуна.)

- *БетIерал гурел членазул хIакъалъулъ цIале. БетIерал гурел членаз сундуе баян кьолеб? Нужерго мисалалдалъун гьеб бихьизабе.*

Предложениялъул разбор гьаби (№ 62).

III. Предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бухьен чIезабизе ругьунлъи, рагIабазул дандраялгун практикияб къагIидаялъ лъай-хъвай гьаби (№ 63).

Гьаниб цIалдохъабазда бичIчIизе ккола предложениялъулъ рагIаби цоцазда магIнаялъул рахъалъ рухьун рукIунеллъи ва, гьединаб бухьен гьечIони, предложение лъугьунареблъи. Цояб рагIудаса цогиялде суал лъеялдалъун цоцазда рухьарал рагIаби ратIарахъизе бегьула.[5]

IV. Учебникалъул 34 гьумералда кьураб теорияб баяналда тIад хIалтIи.

[5] "РагIабазул дандрай" абураб бичIчIиялъулгун цIалдохъабаз хадусеб дарсида лъай-хъвай гьабула.

V. Предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бухьен чIезабизе бугеб бажари щула гьаби (№ 64).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 65); 34 гьумералда кьураб теорияб баян лъазаби.

17 ДАРС

Тема. РагIабазул дандрай.

Дарсил мурад: жиндир кIвар бугел гIаламатал лъазариялъул кьучIалда «рагIабазул дандрай» абураб бичIчIи лъугьинаби. (РагIабазул дандрай ккола магIнаялъул рахъалъ цоцазда бухьараб цо ялъуни цо чанго рагIи, гьезда гьоркьоб цо рагIи цогиялда бараб букIуна.)

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 65).

- *Нужеца предложениялъул кинал членал тIаде журарал?*

- *Щибаб предложениялъулъ нужеца тIаде жубараб бетIераб гуреб член сунда бухьун бугеб?*

- *Гьезда гьоркьоб бугеб бухьен кинаб суалалдалъун чIезабизе бегьулеб?*

II. Суалазул кумекалдалъун предложениял тIиритIизари (№ 66).

«РагIабазул дандрай» абураб бичIчIиялъулгун лъай-хъвай гьаби.

ТIубараб хIалтIул хал гьабулаго, цIалдохъабаз мугIалимасул кумекалдалъун предложениязул схемаби гIуцIула. Схемаялъулъ бихьизабула предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бугеб бухьен.

Суал лъолеб рагIудаса гьелъие жаваблъун бачIунеб рагIуде чIор бахъула.

Предложениялъул схемаялъул мисал.

Дида цIахIилаб гIанкI бихьана.

МугIалимас бицуна цояб цоялда бараб кIиго рагIиялда рагIабазул дандрай абулин.

*Бихьана **щиб?** гIанкI*

*ГIанкI **кинаб?** цIахIилаб*

Гьал ккола рагIабазул дандраял. Подлежащее ва сказуемое рагIабазул дандраяллъун рикIунаро, щай гурелъул гьез гIуцIула предложениялъул аслу.

III. МугIалимас учебникалдаса теорияб баян цIалула.

- *Сунда абулеб рагIабазул дандрай?*

IV. РагIабазул дандраял гIуцIи (№ 67).

Гьаниб мугIалимас цоги нухалъ цIалдохъабазул кIвар буссинабула рагIабазул дандраялъулъ цо рагIи цогиялда бараб букIиналде ва бицуна жиндаса суал лъолеб рагIи аслияб, суалалъе жаваблъун бачIунеб рагIи аслиялда бараб ккола.

V. РагIабиги рукIкIалиде ккезарун, предложениял (текст) гIуцIи (№ 68).

VI. Текст рекIехъе хъвай (№ 69).

VII. Планалда рекъон, рагIабазул дандраялъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби:

1). Сунда абулеб рагIабазул дандрай?

2). Предложениялъулъ рагIабазул дандрай кин батIабахъулеб?

VIII. Рокъобе хIалтIи (№ 70). 36 гьумералда бугеб теорияб баян лъазаби.

КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИЯЛЪУЛ 2 ДАРС

Тема. Ругьунлъиялъул изложение.

Дарсил мурад: тексталъул тема баян гьабизеги гьелъул хIасил, планалда рекъон, тартибалда кьезеги бугеб бажари цебетIезаби.

Дарсил I–себ вариант. Изложение хъвазе цадахъго хIадурлъи гьаби.

I. Тексталъулгун лъай-хъвай гьаби. Гьелъул тема баян гьаби. Гьелда цIар лъей.

Изложениялъе текст.

Цо нухалъ ниж рохьоре ун рукIана. Рохьил рацIцIалъуда цо кIудияб махил гъотIол гьодриниб рузил бусен батана нижеда. Бусада бугоан цо рузил

тIинчI. Нижеца гьеб школалде бачана. Школалда рагъидул мокърукь клеткаялда жаниб лъуна нижеца гьеб.

Нахъисеб къоялъ къасиялде эбелаб руз школалда цебе махил гъотIода рещтIана. ГIадамал жанире руссаралго, гурхIуледухъ ахIдезе лъугьана руз. ТIанчIицаги гьелъие жаваб гьабуна.

Гьеб къагIидаялда щибаб сордоялъ боржун бачIун, рогьинегIан жиндирго тIанчIиде ахIдолеб букIунаан. Рузил тIанчIида куркьбал рижаралго, нижеца гьеб эбелгун цадахъ боржине биччана.

II. Текст жидецаго цIали. ХIасилалда тIасан накъит гьаби ва рагIизабун тIаса бищун цIали.

III. Текст аслиял бутIабазде бикьи.

IV. Мугъ чIвазе бегьулел, аслиял рагIаби ва рагIабазул дандраял ралагьи (*рохьоре ин, рузил тIинчI бати, клеткаялда жаниб лъей, эбелаб руз школалда цебе рещтIи, руз ахIдезе лъугьин ва гь.ц.*

V. ХIасил бицин.

VI. Текст хъвазе хIадурлъи. Лексикияб, синтаксисияб ва битIунхъва-ялъулаб хIалтIи.

VII. Текст хъвай. Гьелъул хал гьаби.

Дарсил 2 вариант. ТIехьалда кьураб 7-леб къагIидаялдаса пайдаги босун, изложение хъвай.

РАГIУЛ ГIУЦIИ

Школалда рагIул морфемияб гIуцIи лъазабиялде кIудияб кIвар кьола, щай гурелъул рагIул гIуцIи лъаялъ цIалдохъабазе рес кьола гьеб рагIул лексикияб магIна гъваридго бичIчIизе ва каламалъулъ рагIаби мухIканго хIалтIизаризе.

Нилъеда лъала рагIул щибаб магIнаяб бутIаялъ (морфемаялъ) рагIулъ цо чIванкъотIараб хъулухъ тIубалеблъи. Кьибил ккола рагIул бетIераб морфема, щай гурелъул гьелъ кумек гьабула рагIул аслияб магIна загьир гьабизе. Аффиксаз (суффиксалъ, ахиралъ) тIаде журарал, кумекалъулал (ай рагIи лъугьиналъул ва грамматикиял) магIнаби загьир гьарула.

Масала, *бетIергьанас* абураб рагIулъ *бетIер* кьибилалъ рагIул гIаммаб лексикияб магIна кьола, -*гьан* суффиксалъ цо сунданиги лъиданиги квершел гьаби бихьизабула, -*ас* ахиралъ цолъул форма, актив падеж бихьизабула.

Байбихьул классазул программаялъ цIалдохъабазухъа тIалаб гьабуларо батIи-батIиял каламалъул бутIабазул суффиксал лъазаризе. Амма лъималазул кIвар буссинабула рагIул лексикияб магIнаялдаги гьелъул морфемияб гIуцIи-ялдаги гьоркьоб бухьен чIезабиялде.

РагIул морфемияб гIуцIи лъазабиялъ цIалдохъабазе кумек гьабула битIунхъваялъул бажари лъугьинабизеги. Масала, суффикс, аслу (кьибил) лъазабулаго, цIалдохъабаз тIадчIей гьабула ***д, т*** гьаркьал гьоркьоса тIагIиналде, рагьукъал ва рагьарал гьаркьазулъ кколел хисабазде.

Лъабабилеб классалъул программаялда рекъон, лъималазда бажарула рагIул гIуцIиялъул разбор гьабизе. Гьаниб абизе ккола битIун ва бичIчIун рагIул анализ гьаби рагIи лъугьиналъул къагIида цIалдохъабазда бичIчIиялда бараб буго. Цо чIванкъотIараб моделалъул рагIи лъугьунеб къагIидаял-далъулгун цIалдохъабаз лъай-хъвай гьабурабго, гьел тIамула гьебго моде-лалъул рагIул гIуцIиялъул разбор гьабизе.

18 ДАРС

Тема. МагIна гIагарал рагIаби.

Дарсил мурад: магIна гIагарал рагIабазул хаслъабазулгун лъай-хъвай гьаби, рагIаби дандекквеялъул бажари цебетIезаби. РагIаби хъваялъулъ ва

хIалтIизариялъулъ, предложениял гIуцIиялъулъ ккарал гъалатIал ритIизари-ялъул бажари цебетIезаби.

I. Бищунго лъикIал изложениязулгун цIалдохъабазул лъай-хъвай гьаби.

II. ГъалатIазда тIад цадахъго хIалтIи.

1. ХIасилалъул гъалатIал: темаялда хурхичIеб материал, бициналъулъ (хъваялъулъ) тартиб цIуничIолъи.

2. Изложение гIуцIиялъулъ риччарал гъалатIал: цо кинаб бугониги бутIа ками, цого цо пикру кIиго нухалъ такрар гьаби ва гь. ц.

3. Предложениял гIуцIулаго, риччарал гъалатIал.

4. Лексиялгин стилистикиял гъалатIал (рагIи хашго хIалтIизаби, цого цо рагIи такрар гьаби).

5. БитIунхъваялъул ва лъалхъул ишараби лъеялъул гъалатIал.

III. МагIна гIагарал рагIабазулгун лъай-хъвай гьаби.

ЦIалдохъанасул суал цIали ва гьелъие кьураб жаваб балагьи.

Жидер гIаммаб бутIаги гIаммаб магIнаги бугел рагIабазда магIна гIагарал рагIабиян абулелъул, лъикI букIинаан, гьеб кIиябго гIаламат бихьизабизе, гьединал рагIабазулгун цIалдохъабазул лъай-хъвай гьабуни.

Масала, мугIулимас цIалдохъабазда цIехола:

- *Щиб жо кколеб тукен?* (Лъималаз жаваб кьун хадуб, *тукен* абураб рагIи доскаялдаги тетрадаздаги хъвала.)

- *Тукадаса къайи биччулев чиясда кин абулеб?* (Доскаялдаги тетрадаздаги хъвала *тукенчи* абураб рагIи.)

Гьединаб къагIидаялъ цIалдохъабаз *бетIергьан, вацгIал* абурал рагIабазулги баян гьабула.

РагIаби хъвазе ккола хIубал гьарун:

тукен	*бетIер*	*вац*
тукенчи	*бетIергьан*	*вацгIал*

Гьедин чӀезабула рагӀул лексикияб магӀнаялдаги гьелъул морфемияб гӀуцӀиялдаги гьоркьоб бугеб бухьен. МугӀалимас цӀалдохъабазда цадахъ материал хӀасилалъе хӀадур гьабула. ЦӀалдохъабаз жидецаго хӀасил гьабула, мугӀалимасул гьал хадусел тӀадкъаял тӀуралаго:

- *Щибаб хӀобода ругел рагӀаби дандеккве ва сундулъ гьел релълъарал ругилан бице.* (ЦӀалдохъабаз жаваб кьола щибаб хӀобода ругел рагӀабазул гӀаммаб (цогояб) бутӀа бугин ва гьел магӀнаялъул рахъалъ релълъарал ругин.)

МугӀалимас лъималаз кьураб жаваб гӀамлъизабула ва гьезул цӀияб бичӀчӀиялъулгун лъай-хъвай гьабула: «ГӀаммаб бутӀа ва гӀаммаб магӀна бугел рагӀабазда магӀна гӀагарал рагӀаби абула.»

Лъималаз учебникалда кьураб теорияб баян цӀалула.

IV. МагӀна гӀагарал рагӀаби ратӀа гьариялъул хӀалтӀи (№ 72).

V. ГӀаммаб бутӀа ва гӀаммаб магӀна бихьизаби (№ 73).

VI. Рокъобе хӀалтӀи (№ 74).

19 ДАРС

Тема. Кьибил, кьибил цоял рагӀаби.

Дарсил мурад: «Кьибил», «Кьибил цоял рагӀаби» абурал бичӀчӀиязулгун лъай-хъвай гьаби; кьибил ва кьибил цоял рагӀаби ралагьиялъул ва ратӀа росиялъул бажари лъугьинаби.

I. Рокъобе кьураб хӀалтӀул хал гьаби (№ 74).

- *Кинал рагӀабазда магӀна гӀагарал рагӀабиян абулеб?* (ЦӀалдохъабаз хӀужжабаздалъун чӀезарула 74 хӀалтӀулъ *рохь, рохьихъан* абурал рагӀаби магӀна гӀагарал кколеллъи.)

- *МагӀна гӀагарал рагӀабазул гӀаммаб бутӀа бихьизабе.*

II. Кьибилалъулгун ва кьибил цоял рагӀабигун лъай-хъвай гьаби.

ЦӀалдохъабаз учебникаялдаса темаялъул цӀар ва цӀалдохъанасул суал цӀалула. 75 хӀалтӀи тӀубала. Кьибилалъе ва кьибил цоял рагӀабазе кьураб

теорияб баян цIалула (41 гь.), магIна гIагарал рагIабазе кьураб баян ракIалде щвезабила.

III. Кьибил цоял рагIаби ралагьи, кьибил бихьизаби (№ 76, 77, 78).

IV. Дарсил хIасил гьаби

- *Кинал рагIабазда кьибил цоял рагIаби абулел? Нужерго мисалал раче.*

- *Щиб жо кколеб кьибил? РагIулъ гьеб кин бихьизабулеб?*

V. Рокъобе хIалтIи (№ 79).

20 ДАРС

Тема. РагIул ахир.

Дарсил мурад: рагIул ахиралъулгун лъай-хъвай гьаби ва предложениялъулъ рагIул ахиралъул бугеб кIвар бичIчIизаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 79).

Кьибил цоял рагIабиги гьезул кьибилги битIун рихьизарун ругищали хал гьабула.

II. РагIул ахиралъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей.

МугIалимас, доскаялда цебеккунго хъвараб гьаб хадусеб текст цIализе, цIалдохъаби тIамула.

Асма рохьое ана. (Асма) гIурдахIан батана.(Асма) гьеб бакIарана. (Асма) гIурдахIан цIакъ бокьулаан. (Асма) эбелалъ гIурдахIаналъул цIакъ гьуинаб квен гьабулаан.

- *Щиб гьабизе кколеб, лъимал, предложениял магIна бичIчIулеллъун лъугьинаризе?* Предложениялъул магIнаялда рекъон, цIалдохъабаз *Асма* абураб рагIи хисула. МугIалимас скобкаби рагьула ва батIияб кьералъул мелалъ ахирал (рагIул хисулеб бутIа) хъвала. Цинги рагIул хисулеб бутIа ахир кколин абула.

III. Ахир рагIул хисулеб бутIа букIин бихьизаби (№ 80).

IV. Цого цо рагIул формаби батIи-батIиял рукIин бичIчIизаби (№ 81).

V. Предложениялъулъ рагIул ахиралъул бугеб кIваралъухъ балагьи. РагIабаздасан предложениял гIуцIи (№ 82).

- ***ТIехь, эбел*** *абурал рагIаби щай хисизаризе ккарал? Сундуе ахир къваригIун бугеб, нилъер каламалъулъ кинаб хъулухъ гьелъ тIубалеб?* (43 гьумералда бугеб теорияб баян цIали).

VI. Суалаздалъун дарсил хIасил гьаби.

- *Щиб жо кколеб ахир?* (РагIул хисулеб бутIа.)

- *Предложениялъулъ ахиралъ кинаб хъулухъ тIубалеб?* (Ахиралъ предложениялъулъ рагIаби цоцазда рекъезарула.)

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 83).

21 ДАРС

Тема. РагIул ахир ва аслу.

Дарсил мурад: аслуялъулгун ва гьелъул хаслъиялъулгун лъай-хъвай гьаби. Предложениялъулъ рагIаби цоцазда рекъезариялъул мурадалда ахир хисулеблъи бихьизаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 83).

II. Аслуялъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей.

ЦIалдохъабаз чIегIер хъвара рагIаби, магIнаялъул рахъалъ рекъон кколедухъ, хисизарун, 84 хIалтIи хъвала ва рагIул ахир батIа гьабула. МугIалимас, ахир нахъе рехун, хутIараб рагIул бутIаялда аслу абулеблъи бичIчIизабула, 44 гьумералда бугеб теорияб баян цIализе лъимал тIамула.

III. РагIаби гIицIго аслуялдасанги аслугун ахиралдасанги гIуцIарал рукIунеллъи бихьизаби (№ 85).

IV. ПасихIго цIали. РагIаби суалазул кумекалдалъун хисизари (№ 86).

V. ХIасил гьаби.

VI. 87 хIалтIулъ кьураб тIоцебесеб лъабго предложение членазде биххи.

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 88).

КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИЯЛЪУЛ 3 ДАРС

Тема. Сураталдаса сочинение хъвай.

Дарсил мурад: сураталдасан хабар гIуцIизе, гьелда цIар лъезе, гьелъул тема баян гьабизе бугеб бажари цIебетIезаби.

I. Сураталъулгун лъай-хъвай гьаби; гьелъул тема, аслияб пикру загьир гьаби; гьелда цIар лъей.

- *Сураталъухъ кIвар кьун ралагье* (№ 89).

- *Художникас щиб гьаниб бихьизабун бугеб?* (Лъималаз сураталда тIасан батIи-батIияб пикру загьир гьабула.)

- *Сураталъул тема кинаб бугеб? Гьелда кинаб цIар лъезе бегьулеб?* (Масала: "Чанахъаби", "Чанаве ин".)

- *Сураталъул аслияб пикру загьир гьабизин. Гьеб сураталдалъун художникасе щиб бицине бокьун бугеб? Жинца бихьизабураб жоялде кинаб бербалагьи гьесул бугеб?* (Аслияб пикру гьадин загьир гьабизе бугьула: "Гьоялъ чанахъанасе цIакъ кIудияб кумек гьабула".)

II. Хабар гIуцIиялъул тартиб.

- *Текст сундасан байбихьани, лъикI букIунеб?* (Аслияб пикру загьир гьабураб предложениялдасан байбихьизе бегьула. Гьелъ рес кьола хутIарал цогидал предложениял аслияб пикру рагьиялда хурхинаризе.)

- *Аслияб бутIаялъулъ нужеце сундул хIакъалъулъ бицунеб бугеб?* (Чанахъанасулги гьоялъулги хIакъалъулъ бицине ккола.)

- *Текст кин лъугIизабизе ккoлеб?* (Сураталда тIаса цIалдохъанасул пикру загьир гьабиялдалъун. Масала: Дие гьаб сурат цIакъго бокьула. Чанахъанасул гIажаибго лъикIаб гьой буго….)

Текст батIияб къагIидаялъги бицине (хъвазе) бегьула: тексталъул байбихьуда хасел бачIиналъул, хасалихъ тIабигIаталъул бицуна; аслияб бутIаялъулъ чанахъабазул хIакъалъулъ бицуна; текст лъугIизабула аслияб

пикру загьир гьабураб предложениялдалъун.

III. Сочинение хъвай. Гьелъул хал гьаби.

22 ДАРС

Тема. Суффикс.

Дарсил мурад: суффиксалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей. РагIулъ суффикс бихьизабиялъул бажари лъугьинаби. РагIулъ суффиксалъул бугеб кIваралъулгун лъай-хъвай гьаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 88).

II. Дарсил мурад бицин. Суффиксалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей, цIиял рагIаби лъугьинаризе гьелъул бугеб кIвар бичIчIизаби, рагIулъ гьелъ кколеб бакI бихьизаби.

ЦIалдохъабаз 90 хIалтIулъ ругел кьибил цоял рагIаби цIалула. Гьел рагIабазул кьибил ва ахир батIа гьабула. ХутIараб рагIул бутIа суффикс кколин мугIалимас абула ва цIалдохъаби тIамула суффиксалъ ккураб бакI бихьизабизеги кьибилалда тIаде щиб гьабизе гьеб жубарабали пикру гьабизеги. Цинги лъималаз учебникалъул 47 гьумералда бугеб теорияб баян цIалула.

III. ЦIиял рагIаби лъугьинаризе ругьун гьариялъул хIалтIаби (№ № 91, 92, 93).

IV. Кьибилги суффиксги цоцаздаса ратIа гьаризе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 94).

V. Дарсил хIасил гьаби.

- *Жакъа нужеда щиб цIияб лъараб? Сундуе ругьунлъарал?*

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 95).

23 ДАРС

Тема. РагIул аслуялъулъ гьаркьазул хиси.

Дарсил мурад: цо-цо рагӀабазул кӀиго батӀияб аслу букӀин бичӀчӀизаби, рагӀул аслуялъулъ рагьарал гьаркьал хисулел къагӀидабазулгун лъималазул лъай-хъвай гьаби.

I. Рокъобе кьураб хӀалтӀул хал гьаби (№ 95).

II. Дарсил мурад бицин. РагӀул форма хисулаго, аслуялъулъ гьаркьазул хиси кколеблъи ва гьел хисухъе хъвазе кколеблъи бичӀчӀизаби.

Лъималаз учебникалдаса цӀалдохъанасул суал цӀалула ва 96 хӀалтӀи тӀубала.

- *ТӀоцебесеб хӀобода ругел рагӀаби цӀале. Гьезул аслу батӀа гьабе.*

(Киналго рагӀаби гӀицӀго аслуялдасан гӀуцӀарал руго.)

- *КӀиабилеб хӀобода ругел рагӀаби цӀале. Щиб гьезие лъугьун бугеб? Аслу бате. Гьезулъ ругел рагьарал гьаркьазе щиб лъугьун бугеб?*

Учебникалъул 49 гьумералда бугеб тӀоцебесеб теорияб баян цӀали.

III. РагӀабазул диктант (№ 97). Учебникалъул тӀадехун бихьизабураб гьумералдаса кӀиабилеб теорияб баян цӀали.

IV. РагӀаби битӀун хисизаризе ругьун гьари (№ № 98, 99).

V. Дарсил хӀасил гьаби.

VI Рокъобе хӀалтӀи (№ 100).

24 ДАРС

Тема. РагӀул аслуялъулъ гьаркьазул хиси.

Дарсил мурад: рагӀул аслуялъулъ рагьарал ва рагьукъал гьаркьал битӀун хисизаризе ругьун гьари. РагӀул гӀуцӀиялъул разбор гьабизе ругьун гьари.

I. Рокъобе кьураб хӀалтӀул хал гьаби (№ 100).

II. БицанкӀабазе жавабал рати (№ 101).

III. Суалазе жаваблъун кколедухъ, рагӀаби хисизари (№ 102).

IV. РагӀаби хисизари ва рагӀабазул дандраял гӀуцӀи (№ 103).

V. РагIул гIуцIиялъул разбор гьаби (№ 104).

VI. Рокъобе хIалтIи (104 хIалтIи лъугIизаби).

КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИЯЛЪУЛ 4 ДАРС

Тема. Тексталъул гIуцIи. Суалазда рекъон, изложение хъвай.

Дарсил мурад: хабарияб тексталъул гIуцIиялъул хIакъалъулъ бугеб лъай мухIкан гьаби; суалазда рекъон, тексталъул хIасил бициналъул бажари цебетIезаби.

I. Тексталъулгун лъай-хъвай гьаби.

Изложениялъе текст

БацIги гIакаги.

ГIачиязул рехьед гIалахалда кваналеб букIана. Цо гIака бечегун цадахъ кIкIалал рагIалдегIан ана. Гьеб кIкIалахъ бахчун букIана бацI.

БацIида гIакаги бечеги бихьана. КIкIалахъан кIанцIун бачIана гьеб ва бачида тIаде бортана. Амма гIакдаца жиндирго бече цIунана. Гьелъ бече гъотIодехун ккезабуна, ва, бацIидехун бегIерал лълъурдулги руссинарун, чIана. БацI кинаб рахъалдасан кIанцIаниги, гIака гьелдехун буссун чIолаан.

ГIакдал гIергIеди гIухьбузда рагIана. Гьел, гьойги бачун, гьенире рортана. БацIида гIухьби рихьана. Гьеб кIкIалахъе тIурун ана.

Гьал хадусел суалазе жаваб кьезе хIадурлъе:

1. ГIака бечегун цадахъ кибе араб?

2. Гьениб щиб букIараб?

3. ГIакдаца бече кин цIунараб?

4. БацI щай тIурун араб?

ЦIалдохъабаз текст цIалула ва суалазе жавабал кьола.

- *Щай тексталда "БацIги гIакаги" абураб цIар лъун бугеб?*

Суалазе жавабал кьолаго, рагIабазул дандраял ва рагIаби мухIканго хIалтIизариялде кIвар кьола: *кIкIалал рагIалдегIан ана, кIкIалахъан кIанцIун*

бачIчIана, гъотIдехун ккезабуна, буссун чIолаан, гIергIеди, кIкIалахъе тIурун ана.

Цо-цо ргIи ва ргIабазул дандрай, лъималаз мугъ чIвазе, мугIалимас доскаялда хъвала. Хъвазе бегьула цо-цо предложениеги: *Гьелъ бече гъотIодехун ккезабуна, ва, бацIидехун бегIерал лълъурдулги руссинарун, чIана.*

II. Лъабго бутIаялдасан гIуцIун букIин хIисабалдеги босун, тексталъул анализ гьаби. (байбихьи (тIоцебесеб ва кIиабилеб суал), аслияб бутIа (лъабабилеб суал), ахир (ункъабилеб суал).)

III. Текст цоги нухалъ цIали ва битIун хъваялде кIвар кьезе кколел ргIабазда тIад хIалтIи гьаби.

IV. Текст хъвай.

V. Тексталъул хал гьаби.

25 ДАРС

Тема. РагIул гIуцIиялъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби.

Дарсил мурад: кьибил цоял ргIабазулги рагIул магIнаял бутIабазулги хIакъалъулъ щвараб лъай камил гьаби; рагIул гIуцIиялъул разбор гьабизе бугеб бажари цебетIезаби.

I. Изложениялъулъ риччарал гъалатIазда тIад хIалтIи гьаби.

II. Тексталъул анализ гьаби ва рагIул гIуцIиялъул разбор гьаби (№ 105, 106).

II. КечI пасихIго цIали. РагIаби магIнаял бутIабазде рихххи (№ 107). (Бицун.)

III. РагIаби битIун хисизари (№ 108). (Бицун.)

IV. Дарсил хIасил гьаби (№ 109).

26 ДАРС

Тема. Контролияб диктант.

Дарсил мурад: аслуялъулъ гьаркьазул хиси ккарал рагIабиги геминатал гъорлъ ругел рагIабиги битIун хъвазе бугеб бажариялъул хал гьаби.

Сапар

Хасалихълъи букIана. Нухда хIарщ ва гIисинал хIорал рукIана. ГъутIбуздаса тIанхал гъунел рукIана. ГIурччинго хутIараб жо цIини букIана.Ункъо километр нухлул тана. Рахине ккана цо кIичI-кIичIараб нухдасан. Чодаги хIалица бахине кIолеб букIана. КъотIана рохьосан. РикIкIадасан бацIил рурудулеб гьаракь рагIулеб букIана. Цо гIанкIил тIуриялдасанги кеп босана. Рохь лъугIана. Нахъеги ккана битIараб байданалде. РукIкIиналде росдал рагIалде щвана.

ТIадкъаял. 1. КIиабилеб предложениялъулъ бетIерал членазда гъорлъ дандекколел хIуччал цIай. 2. Геминатал гъорлъ ругел рагIаби, ратIа росун, хъвай. 3. Жал хисулаго, аслуялъулъ гьаркьал хисарал рагIаби, ратIа росун, хъвай ва, **щиб?** абураб суалалъе жаваблъун кколедухъ, хиси.

КАЛАМАЛЪУЛ БУТIАБИ

Щибаб каламалъул бутIаялъул букIуна гIамлъизабураб лексикияб магIна, морфологиял гIаламатал ва синтаксисиял хаслъаби. Кинаб бугониги рагIи цо чIванкъотIараб каламалъул бутIаялда гъорлъе ккезабулаго, хIисабалде росула гьеб рагIул киналго гIаламатал, ай гьелъул лексикияб магIна ва грамматикиял хаслъаби.

Каламалъул бутIаби рикьула жалго жидедаго чIараздеги кумекалъулаздеги.

Жалго жидедаго чIарал каламалъул бутIабазда гъорлъе унел рагIабазул лексикияб ва грамматикияб магIнаги букIуна, ва предложениялъулъ гьел цо кинаб бугониги бетIераб яги бетIераб гуреб членлъунги хIалтIизарула.

Кумекалъулал каламалъул бутIабазда гъорлъе уна гIицIго грамматикияб магIнаги бугел ва предложениялъул членаллъунги рукIунарел рагIаби.

Байбихьул классазул программаялъ бихьизабун гьечIо кумекалъулал каламалъул бутIабазулгун цIалдохъабаз лъай-хъвай гьабизе кколеблъи. Лъималаз лъазарула жалго жидедаго чIарал каламалъул бутIабилъун кколел предметияб цIар, прилагательное, глагол, рикIкIен ва цIарубакI. Гьединго цIалдохъабазда лъала предметияб цIар, прилагательное, глагол предложениялъул членаллъун ккезе бегьулеблъи. («Каламалъул бутIаби» абураб тема лъазабулаго, кIиабилеб ва лъабабилеб классазда цере чIарал масъалабиги гьел лъазариялъул тартибги цебехун бихьизабун буго.)

27 ДАРС

Тема. Каламалъул бутIабазул хIакъалъулъ бичIчIи.

Дарсил мурад: каламалъул бутIабазул гIаламатазулгун лъай-хъвай гьаби; каламалъул бутIаби цоцаздаса ратIа рахъизе ругьун гьари.

I. Дарсил мурад цебе лъей. 110 хIалтIи тIубай.

- *Нужеца кина-кинал рагIаби хъварал?* (Предметал рихьизарулел, гьезул гIаламатал ва ишал рихьизарулел рагIаби хъвана.)

- *РагIабаз щиб бихьизабулеб?* (Предметал, гьезул гIаламатал ва ишал.)

- *Предметал, ишал, гIаламатал рихьизарулел рагIаби кина-кинал суалазе жаваблъун рачIунел?*

- *МацIалъулъ рагIаби цIакъго гIемер руго ва каламалъулъ жидедаса бигьаго пайда босизе гьел рикьун руго батIи-батIиял тIелазде. Балагьизин, кинал тIелазде гьел рикьун ругел?*

II. 55 гьумералда кьураб теорияб баян цIали. Таблица гIуцIи.

Каламалъул бутIаби	Предметияб цIар	Прилагательное	Глагол
Суалал			

Щиб бихьизабулеб?			

III. Таблицаялъулъ рагIаби хъвай (№ 111).

IV. ХIасил гьаби.

- *Кинал хаслъабаздалъун нужеца рагIаби тIелазде рикьарал?* (Суалазде ва рагIабаз рихьизарурал гIаламатазде балагьун).

V. Каламалъул бутIаби цоцаздаса ратIа гьариялъул хIалтIаби (№ 112, 113).

- *РагIи кинаб каламалъул бутIалъун кколебали лъазе щиб гьабизе кколеб?* (56 гьумералда бугеб баян цIали.)

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 114); РагIабазул дандраял гIуцIи.

28 ДАРС

Тема. Каламалъул бутIаби ва предложениялъул членал.

Дарсил мурад: предметияб цIар, прилагательное, глагол цоцаздаса ратIа рахъизеги, предложениял членазде риххизеги, предложенииялъулъ батIи-батIиял каламалъул бутIаби битIун хIалтIизаризеги бугеб бажари це-бетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 114).

1. Цо каламалъул бутIа цогидалдаса кин батIабахъизе кколеб? Нжерго мисалаздалъун гьеб бихьизабе.

2. [***сс***]***,*** [***цц***]***,*** [***цIцI***] *геминатал рихьизарулел хIарпал гъорлъ ругел рагIаби хъвай.*

ЦIалдохъабаз рагIаби иргадал абула. Гьезул битIунхъваялъул хал гьабула карточкабазул кумекалдалъун.

II. ТIанкIазул бакIалда хIарпалги лъун, текст хъвай, каламалъул бутIаби рихьизари (№ 115).

III. Щибаб мухъида ругел рагIабаздасан предложениялги гIуцIун, текст

хъвай. Щибаб бетIераб членлъун кинаб каламалъул бутIа ккун бугебали хал гьаби (№ 116).

IV. Предложениялъулъ батIи-батIиял каламалъул бутIаби хIалтIизариялда хадуб хал кквей (№ 117).

V. Дарсил хIасил.

- *Подлежащее, сказуемое ва битIараб дополнение щал кколел?* (Предложениялъул членал ккола.)

- *Предметияб цIар, прилагательное, глагол щал кколел?* (Каламалъул бутIаби ккола.)

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 118) (Лъурал суалазе жавабал хъвай.)

29 ДАРС

Тема. Хабарияб текст (гIаммаб бичIчIи). Хабарияб тексталъул изложение.

Дарсил мурад: хабарияб тексталъул хаслъабазулгун лъай-хъвай гьаби;

тексталда цIар лъезеги бутIабиккун гьеб бицинеги бугеб бажари цебетIезаби.

I. Дарсил мурад бицин.

- Цогидаздаса рагIараб жоялъулги, жинца цIаларалъулги, жинда бихьаралъулги хIакъалъулъ гIумруялда жаниб инсанас чанцIулго бицуна. Гьедин гьабизеги ккола, гьабичIони, нуж лъиданиги ричIчIуларо. ЦIалул дарсида нуж ругьунлъула текст кIалзул формаялда бицине. Жакъа дарсида нилъеца текст хъван бицина. Учебникалда цIалдохъанас кинаб суал лъун бугеб? ЦIале.

II. Хабарияб тексталъул хаслъабазда хадуб хал кквей.

Лъималаз учебникалъул 58 гьумералда бугеб цIалдохъанасул суалги хабарияб тексталъул хIакъалъулъ баянги цIалула ва гьеб тексталъул хаслъабазул хIакъалъулъ бицуна.

- *Текст кинал суалазе жаваблъун бачIунеб?*

- *Тексталъул сундул бицунеб?* (Цо кинаб бугониги лъугьа-бахъиналъул хIакъалъулъ бицуна.)

- *Текст кинал бутIабаздасан гIуцIун бугеб?* (КъваригIуни, теорияб баян цоги нухалъ цIалула.)

III. Тексталъул анализ гьаби (№ 119).

- *Текст цIале. Щай гьеб хабарияблъун рикIкIине кколеб?*

IV. Изложение хъвазе хIадурлъи.

ЦIалдохъабаз учебникалда кьурал тIадкъаял (59 гьумер) тартибалда тIурала: тексталъул тема баян гьабула, тексталъе цIар кьола ва гьал хадусел бутIабазде биххула: байбихьи, аслияб бутIа, ахир.

V. Словарияб хIалтIи.

VI. БитIун хъвазе захIматал рагIабазда тIад хIалтIи.

VII. Текст цоги нухалъ цIали.

VIII. Хабар хъвай.

IX. Учебникалда рекъон, хал гьаби.

X. Рокъобе хIалтIи (№ 120).

Предметияб цIар

«Предметияб цIар» абураб тема лъазабулаго, церечIарал масъалаби:

1. «Предметияб цIар» абураб грамматикияб бичIчIи кьей;

2. Предметияб цIаралъе битIун суалал лъей;

3. ГIаммал ва хасал цIаразул хIакъалъулъ бичIчIи кьей. Хасал цIаразул бетIералда кIудияб хIарп хъвазе бугеб бажари камил гьаби;

4. Предметияб цIаралъул жинсалъулгун лъай-хъвай гьаби;

5. Предметиял цIарал формабазде хисизаризе; жинс, форма бихьизабизе бугеб бажари цебетIезаби;

6. Цогидал рагIабигун цолъизарулаго, предметиял цIаразул ахирал

хисиялда тIад халкквей (предметиял цIарал падежазде свериялъул хIакъалъулъ авалияб бичIчIи кьей);

7. ЦIиял предметиял цIараздалъун цIалдохъабазул рагIабазул нахърател бечелъизаби, каламалъулъ гьел (ай предметиял цIарал) хIалтIизаризе бугеб бажари лъугьинаби.

Щибаб масъала, батIа-батIаго гуреб, цадахъго, цоцазда бухьун, тIубала. Амма темаялда тIад хIалтIи гьабулаго, цо чIванкъотIараб заманалда гьел масъалабазул цоялде цIикIкIун кIвар кьола.

Каламалъул бутIа хIисабалда предметияб цIаралъулгун лъай-хъвай гьабулаго, цIалдохъабазда бихьизабизе ккола гьелъул аслияб магIна, гьелъие хасиятал грамматикиял гIаламатал ва каламалъулъ гьелъ тIубалеб хъулухъ.

30 ДАРС

Тема. Предметияб цIар.

Дарсил мурад: предметияб цIаралъул лексикияб магIнаялъулгун ва гьелъие лъолел суалазулгун лъай-хъвай гьаби, предметияб цIаралъул хIакъалъулъ бичIчIи лъугьинаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 120).

II. Нилъер мацIалъулъ предметиял цIараз тIубалеб хъулухъалда хадуб халкквей.

МугIалимас бицуна жакъасеб дарсида лъималаз цIияб тема лъазабизе байбихьулин ва гьел тIамула дарсил темаги цIалдохъанасул суалги цIализе. ЦIалдохъабаз хIалбихьи гьабула гьеб суалалъе жаваб кьезе.

- *Гьеб суалалъе жаваб нилъеца кьелин, 121 хIалтIи тIубан хадуб.* (ХIалтIи тIубала.)

- *Цогидал каламалъул бутIабаздаса предметияб цIар кин нужеца батIа бахъулеб?*

III. Предметиял цIаразе битIун суалал лъеялда хадуб халкквей.

Лъималаз цIалдохъанасул кIиабилеб суал цIалула ва 122 хIалтIи тIубала.

- *Предметияб цIар кина-кинал суалазе жаваблъун бачIунеб?*

IV. Предметиял цIарал тIелазде рикьизе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 123).

V. ГIамлъизаби.

- *РагIабазул кинал тIелал нужеца хъварал? Гьел киналго цоцазда сундулъ релълъун ругел?* (Гьез киназго предмет бихьизабула ва ***щив? щий? щиб? щал?*** абурал суалазе жаваблъунги рачIуна. Гьел ккола предметиял цIарал.)

VI. Предложениялъулъ предметияб цIараз тIубалеб хъулухъ бихьизаби.

ЦIалдохъабаз, 123 хIалтIулъ кьурал рагIабаздаса жидее бокьараб рагIиги гъорлъе ккезабун, предложениял гIуцIула. КIиго бищунго лъикIаб предложение тIасаги бищун, гьел предложениялъул членазде рихxула ва хъвала.

VII. ГIамлъизаби.

ЦIалдохъабаз, жалго жидедаго чIун, гьал хадусел суалазе жавабал кьезе хIадурлъи гьабула: 1). Сунда абулеб предметияб цIар? 2). Гьелъ щиб бихьизабулеб? 3). Кинал суалазе жаваблъун бачIунеб? 4). ГIемерисеб мехалъ предложениялъулъ кинаб членлъун гьеб букIине бегьулеб?

VIII. Рокъобе хIалтIи (№ 124).

31 ДАРС

Тема. *Щив? щий? ва щиб?* абурал суалазе жаваблъун рачIунел рагIаби.

Дарсил мурад: *щив? щий? ва щиб?* абурал суалазе жаваблъун рачIунел рагIаби цоцаздаса ратIа рахъиялъулги предложениял гIуцIиялъулги бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 124).

- *Лъугьарал рагIаби предметиял цIарал кколеллъи кин нужеца*

чIезарулел?

II. Предметиял цIаразул гIемер магIна букIин бихьизаби. *БетIер, мацI* абурал рагIабигун предложениял гIуцIи. (Масала: *ГIалил бетIер унтун буго. ТIехьалъул тIоцебесеб бетIер ПатIиматица цIалана. МагIарул мацIалда хъварал гIезегIан тIахьал руго нижер школалъул библиотекаялда. ГIумарил мацIалдаса би бачIунеб буго.*) Цого цо рагIул лексикиял магIнаби дандекквей. МугIалимас цIалдохъабазул кIвар буссинабула гIезегIанго предметиял цIаразул цо чанго магIна букIиналде.

III. *Щив? щий? ва щиб?* абурал суалазе жаваблъун рачIунел рагIабазул хаслъабазда хадуб халкквей (№ 125).

IV. Лъималаз учебникалдаса цIалдохъанасул суалги теорияб баянги цIалула (62 гьумер).

V. Предложениял гIуцIи (№ 126).

VI. Диалог цIали ва предметиял цIарал суалаздалъун ратIа гьари (№ 127).

VII. Дарсил хIасил гьаби.

- *Кинал предметиял цIарал* ***щив? щий?*** *абурал суалазе жаваблъун рачIунел? Мисалал раче.*

- *Кинал предметиял цIарал* ***щиб?*** *абураб суалалъе жаваблъун рачIунел? Мисалал раче.*

VIII. Рокъобе хIалтIи (№ 128).

32 ДАРС

Тема. ГIаммал цIарал.

Дарсил мурад: гIаммал цIаразулгун лъай-хъвай гьаби; рагIаби тIелазде рикьизе бугеб бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 128).

Жидер кумекалдалъун цIиял рагIаби лъугьарал предметияб цIаралъул суффиксал доскаялда хъвазе.

II. РагIаби тIелазде рикьи (№ 129).

ЦIалдохъанасул суал цIали ва гьелъие учебникалда жаваб балагьи.

III. Словарияб хIалтIи (№ 130).

IV. БицанкIаби чIвай ва гIаммал цIарал ратIароси (№ 131).

V. Рокъобе хIалтIи (№ 132).

33 ДАРС

Тема. Хасал цIарал.

Дарсил мурад: хасал предметиял цIаразулгун лъай-хъвай гьаби (сунда яги лъида лъурал цIарал гьел кколел ва нилъер каламалъулъ щай къва-ригIунел?), хасал цIаразул бетIералда кIудияб хIарп хъвазе кколеблъи ракIалде щвезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 132).

II. ГIаммал ва хасал предметиял цIарал дандекквей (№ 133.)

ЦIалдохъабаз тIоцебесеб текст цIалула.

МугIалимас кIиабилеб хисараб текст цIалула ва гьеб тIоцебеселда дандекквезе цIалдохъаби тIамула.

- *КIиябго тексталда гьоркьоб кинаб батIалъи бугеб?* (КIиабилеб текст цо дагьабги дурусаб буго, щай гурелъул гьенир мугIрузул, гIоразул, шагьаразул, росабазул ва гIадамазул цIарал кьун руго.)

- *МугIрузда, гIоразда, шагьаразда, росабазда, гIадамазда лъурал цIарал цоги нухалъ нужецаго цIале.*

- *Кинаб каламалъул бутIалъун гьел рагIаби кколел?*

МугIалимас гьединал предметиял цIарал хасал кколилан бицуна ва учебникалдаса цIалдохъанасул суалалги, гьелъие кьураб жавабги (ай теорияб баянги) цIализе лъимал тIамула.

- *Щай хасал цIаралилан абулеб?* (Щибав чиясда ва щибаб мегIералда, шагьаралда, росдада, гIоралда цогидал чагIаздаса, мугIруздаса, шагьараздаса, росабаздаса, гIораздаса ратIа гьаризе цIарал лъола. Гьелги жидее хасал, гIицIго жалго бетIергьанал цIарал ккола.)

ЦIалдохъабаз кIиабилеб текст, мугIалимас абун, хъвала (диктант).

- *Хасал цIарал нужеца кин хъварал? Гьезда гъоркь хIучч цIай.*

II. ХIайваназул цIараздаги ва хIайваназда лъурал тIокIцIараздаги гьоркьоб бугеб батIалъи бихьизаби (№ 134).68 гьумералда бугеб теорияб баян цIали.

III. Предложениял гIуцIи (№ 135).

IV. Дарсил хIасил гьаби.

- *Кинал цIаразда хасал абулел?*

- *Хасал цIаразул бетIералда кинаб хIарп хъвалеб?*

V. Рокъобе хIалтIи.

Хасал цIаралги гъорлъе ккезарун, дурго росдал хIакъалъулъ 4-5 предложениялдасан гIуцIараб хабар (текст) хъвай (№ 136).

34 ДАРС

Тема. Хасал цIарал

Дарсил мурад: гIаммал цIараздаса хасал цIарал ратIа гьаризеги хасал цIаразул бетIералда кIудияб хIарп хъвазеги бугеб бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 136).

II. Словарияб диктант.

Бесизе–бессизе, сан–ссан, си–сси, бичIана–бичIчIана, речIана–речIчIана, чIвад–чIчIвад, сак–свак.

III. ГIаммал ва хасал цIарал ратIа гьаризе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 137).

IV. Цо-цо рагIул магIнаялъул батIалъи бихьизабизе ругьун гьариялъул

хIалтIи (№ 138).

69 гъумералда кьураб теорияб баян цIали.

V. Дарсил хIасил гьабиялъул хIалтIи (№ 139).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 140).

35 ДАРС

Тема. Предметияб цIаралъул жинс.

Дарсил мурад: предметияб цIаралъул жинс бихьизабиялъул къагIидабазулгун лъай-хъвай гьаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 140).

II. Предметияб цIаралъул жинсалъулгун лъай-хъвай гьаби.

1. БатIи-батIиял предметиял цIарал цоцаздаса ратIа гьаризе ругьун гьариялъул хIалтIаби (№ 141, 142).

2. Учебникалъул 70, 71 гъумеразда кьурал теориял баяназда тIад хIалтIи.

III. Предметияб цIаралъул жинс бихьизабизе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 143).

IV. Сураталъулаб диктант.

МугIалимас предметиял суратал рихьизарула. ЦIалдохъабаз гьезул цIарал абула, хъвала ва жинс бихьизабула.

V. Предметиял цIаразе суалал лъезе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 144).

VI. Дарсил хIасил гьаби.

- *Предметиял цIарал кина-кинал жинсалъул рукIунел? Предметияб цIаралъул жинсал ратIарахъизе сунца квербакъулеб?*

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 145).

36 ДАРС

Тема. Предметияб цIаралъул жинс

Дарсил мурад: предметияб цIаралъул жинс бихьизабизе бугеб бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 145).

II. Предметиял цIарал тIелазде рикьи ва жинс бихьизаби (№ 146).

III. Сураталде балагьун, текст гIуцIи (№ 147).

IV. Текст хъвай ва гьелъул анализ гьаби (№ 148).

V. Рокъобе хIалтIи. ЦIияб сонги баркун, эбелалъухъе яги вацасухъе (яцалъухъе), ялъуни бищунго лъикIав гьалмагъасухъе кагъат хъвай.

37 ДАРС

Тема. Предметияб цIаралъул жинс.

Дарсил мурад: чIужуялъул ва чиясул жинсаздаги лъабабго жинсалдаги хIалтIизарулел рагIабазул жинс баян гьаби, гьединал рагIабигун предложениял битIун гIуцIизе ругьун гьари.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби.

II. Лъабабго жинсалда хIалтIизарулел рагIабазда хадуб халкквей.

1. 149 хIалтIи тIубай.

2. Учебникалъул 73 гьумералда кьураб теорияб баяналда тIад хIалтIи гьаби.

III. РагIабигун предложениял ургъи (№ 150).

IV. Жинсиял гIаламатазда хадуб халкквей (№ 151).

V. БицанкIабазе жавабал рати (№152).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 153).

КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИЯЛЪУЛ 5 ДАРС

Тема. Ругьунлъиялъул изложение.

Дарсил мурад: хIасилалъулъ гъалатIал риччачIого, хабарияб текст хъвазеги батIи-батIиял каламалъул бутIабазул рагIаби мухIканго хIалтIизаризеги ругьун гьари.

I. Дарсил мурад бицин.

Тексталъулгун лъай-хъвай гьаби (№ 154).

II. Изложение хъвазе хIадурлъи (8 абилеб къагIидаялдаса пайда боси).

III. Текст хъвай.

IV. Учебникалда рекъон хал гьаби.

V. Рокъобе хIалтIи (№ 155).

38 ДАРС

Тема. Предметияб цIар формабазде хиси.

Дарсил мурад: магIнаялде ва суффиксазде балагьун, цолъул ва гIемерлъул формаялда ругел рагIаби ратIа гьариялъулги каламалъулъ цIикIкIун хIалтIизарулел предметиял цIарал цолъул ва гIемерлъул формабазде хисизариялъулги бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 155).

II. Предметиял цIарал формабазде хисулеллъи бихьизаби

I-себ вариант. МугIалимас цо предмет бихьизабула ва цIалдохъаби тIамула гьеб предметалъул цIар хъвазе (масала: *тIехь, гъветI ва гь.ц.*). Цинги гьединалго предметал кIиго яги цо чанго бихьизабула ва цIалдохъаби тIамула гьезулги цIарал хъвазе. *(тIахьал, гъутIби.)*

- *ТIехь, гъветI ва тIахьал, гъутIби абурал рагIаби дандеккве. Сундулъ гьел релълъарал ругел?* (*тIехь-тIахьал, гъветI-гъутIби* абурал рагIаби цого цо предметазул цIарал ккола.) *Сундулъ гьел релълъунарел?* (*гъветI, тIехь* абурал рагIабаз цо предмет; *тIахьал, гъутIби* абурал рагIабаз цо чанго предмет бихьизабула ва гьезул гIуцIиги батIи-батIияб буго.).

ЦIалдохъабазул жавабаздасан гьадинаб хIасил гьабула:

Предметияб цIаралъул цолъул ва гIемерлъул форма букIуна.

Цолъул формаялъ цо предмет бихьизабула.

ГIемерлъул формаялъ цо чанго яги гIемерал предметал рихьизарула.

Цолъул формаялдаса гIемерлъул форма лъугьуна суффиксазул кумекалдалъун: *тIех-тIахьал, гъветI-гъутIби.*

2-леб вариант. Лъималаз цIалдохъанасул суал цIалула ва гьелъие жаваб балагьизе хIалбихьи гьабула (№ 156). Цинги учебникалъул 76 гьумералда бугеб теорияб баяналда тIад хIалтIула.

II. Предметиял цIарал формабазде хисизе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 157).

III. Цолъул ва гIемерлъул формаялъул предметиял цIаразе битIун суалал лъезе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 158).

77 гьумералда кьураб теорияб баяналъулгун лъай-хъвай гьаби.

IV. Хасалил тIабигIаталъул хIакъалъулъ 5-6 предложениялдасан хабар гIуцIи (№ 159).

V. Рокъобе хIалтIи (№ 160).

39 ДАРС

Тема. Предметияб цIар формабазде хиси.

Дарсил мурад: предметиял цIарал формабазде битIун хисизаризе бугеб бажари камил гьаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 160).

ХIай «Лъил кьер (ряд) бергьунеб» яги «Дур кьер (ряд) гуккуге»

Щибаб кьералдаса цо-цо цIалдохъан доскаялде ахIула. Класссалъ рокъобе кьураб хIалтIудаса цолъул формаялда ругел рагIаби цIалула. Цере рахъарал цIалдохъабаз, гьел рагIаби гIемерлъул формаялдеги хисун, доскаялда хъвала. Цинги классалъ битIун хъван ругищали хал гьабула.

Риччарал гъалатIалги хIисабалде росун, хIаялъул хIасил гьабула.

II. Тексталъул анализ гьаби ва рагIаби цолъул формаялде лъей (№ 161).

III. КечI пасихIго цIали ва предметиял цIарал гIемерлъул формаялда лъей (№ 162).

IV. КечI гIуцIи ва предметиял цIарал гIемерлъул формаялда лъей (№163).

V. Тексталъул анализ гьаби ва предметиял цIарал цолъул формаялда лъей (№ 164) (КIалзул формаялда.).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 165).

40 ДАРС

Тема. Предметияб цIар падежазде свери (падежазде сверилъул хIакъалъулъ гIаммаб бичIчIи).

Дарсил мурад: батIи-батIиял рагIабигун рухьунаго, предметиял цIаразул ахирал хисулеллъи бихьизаби; предметиял цIарал падежазде сверизаризе ругьун гьари.

I. ХIай «Кинаб кьер бергьунеб»

- Предметиял цIарал гIемерлъул формаялда лъей.

МугIалимас 166 хIалтIудаса цолъул формаялда ругел рагIаби абула. ЦIалдохъабаз гьел рагIабаздаса жидер кумекалдалъун гIемерлъул форма лъугьунел суффиксал тIаде хъварал карточкаби эхеде рорхула. ЦIикIкIун карточкаби эхеде рорхараб кьералъ бергьенлъи босула.

II. Предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб грамматикияб бухьен букIунеблъи ракIалде щвезаби.

Гьалмагъ абураб рагIи подлежащеелъун, *вачIизе, вокьизе, вихьизе* абурал рагIаби сказуемолъун ккезарун, предложениял гIуцIула.

- *Щай гьел предложениялльун рикIкIунел?*

- *Предложениялъулъ подлежащееги сказуемоеги бате.*

- *Подлежащеялъул ахирал щай нужеца хисарал?*

III. Дарсил мурад бицин.

-*Жакъа нилъеца предметиял цIарал падежазде сверилъул хIакъалъулъ бицина. Учебникаялдаса цIияб темаялъул цIар цIале.*

IV. Предметиял цIаразул ахирал хисиялда хадуб халкквей.

1.167 хIалтIи тIубай.

2. 81 гьумералда бугеб теорияб баян цIали.

V. Предметиял цIарал падежазде сверизаризе цIалдохъаби ругьун гьариялъул хIалтIаби (№ 168, 169, 170).

VI. Дарсил хIасил гьаби.

- *Сунда абулеб падежазде свери? Чан падеж нужеда лъалеб? Гьезул цIарал абе.*

- *Аслияб падежалда ругел рагIаби кинал суалазе жаваблъун рачIунел?*
ва гь.ц.

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 171).

41 ДАРС

Тема. Предметияб цIар падежазде свери**.**

Дарсил мурад: Предметиял цIарал падежазде сверизабизе бугеб бажари цебетIезаби; падеж чIезабиялъул (лъазабиялъул) къагIидабазулгун лъай-хъвай гьаби.

I. Карточкабазул кумекалдалъун, рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 171).

II. Дарсил мурад бицин.

- *Жакъа нуж ругьунлъизе ккола предметиял цIаразул падежал цоцаздаса ратIа рахъизе (ай щибаб падеж бихьизабизе). Щай нилъеда падежал лъазе кколел?*

- *Гьал хадусел предложениял дандеккве: Дица цIалдохъанасе тIехь*

сайгъат гьабуна. Дица цIалдохъанасул тIехь сайгъат гьабуна. МагIнаялъул рахъалъ сундулъ гьел ратIалъулел ругел? (ТIоцебесеб предложениялъулъ тIехь лъие сайгъат гьабун бугебали бицуна, кIиабилеб предложениялъулъ лъил тIехь сайгъат гьабун бугебали бицуна.)

ЦIалдохъанасе, цIалдохъанасул абурал рагIабазда гьоркьоб кинаб батIалъи бугеб? (Гьезул батIи-батIияб падежги батIи-батIиял ахиралги руго.)

- *Пикру мухIканго загьир гьабизе, лъикIго падеж лъазе ккола.*

III. Падежазул хаслъабазда хадуб халкквей.

- ЦIалдохъабаз доскаялдаса предложениял хъвала: *ХарибакIалда Къурбанида лъукъараб къункъра батана. Унтараб къункъраялъе Къурбаница гьекъезе лъим кьуна.*

- *ТIоцебесеб предложениялъулъ подлежащее бате. Гьелда гъоркь хIучч цIай.*

- *Подлежащее кинаб каламалъул бутIалъун ккун бугеб? Гьелъул падеж бихьизабе.*

- *Подлежащеелъун ккараб предметияб цIаралъул падеж бихьизабизе, цин нилъеца гьелда бухьараб рагIи балагьила ва гьелдасан суал лъела. Гьединаб рагIи балагье ва суал лъе (батана **лъида?** Къурбанида).*

- *Нужецаго предложениялъулъ къункъра абураб предметияб цIаралда бухьараб рагIи бате ва гьелдаса суал лъе.*

- ХIасил, предметияб цIаралъул падеж бихьизабизе, къваригIуна гьеб предметияб цIаралда бухьараб рагIи батизе ва гьелдаса суал лъезе.

- *КIиабилеб предложениялъул мисалалдалъун нужецаго гьеб бихьизабе.* (*Къункъраялъе, Къурбаница, лъим* абурал предметиял цIаразул падеж чIезабула ва учебникалъул 83 абилеб гьумералда ругел цIалдохъанасул суалги теорияб баянги цIалула.)

IV. Предметияб цIаралъул падеж бихьизабизе ругьун гьариялъул хIалтIаби (№ 172, 173).

V. РагIаби падежазде сверизаризе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 174).

Доскаялда вахъула ункъо цIалдохъан: тIоцевесес предметиял цIарал абула (эмен ва гь. ц.), кIиабилес гьезул падеж бихьизабула (аслияб падеж ва гь.ц.), лъабабилес гьел предметиял цIаразе суалал лъола (щив? лъица? ва гь.ц.), ункъабилес ахир батIа гьабула (-ца ва гь.ц.).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 175).

42 ДАРС

Тема. Предметияб цIар падежазде свери.

Дарсил мурад: суалаздалъун падеж бихьизабиялъул бажари цебетIезаби; батIи-батIиял падежазул формабазда ругел предметиял цIаразул предложениялъулъ бугеб кIваралъулгун лъай-хъвай гьаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 175).

II. Дарсил мурад бицин. Учебникалъул 85 гьумералда бугеб цIалдохъанасул суал цIали.

III. ЦIалдохъанасул суалалъе жаваб балагьи (176 абилеб хIалтIи тIубай ва учебникалъул 85 гьумералда бугеб теорияб баян цIали).

IV. Подлежащеелъун ккараб предметияб цIаралъул падеж бихьизабизе бугеб бажари цебетIезаби (№ 177).

V. Предложениял кколеб тартибалдаги лъун, текст гIуцIи (№ 178).

VI. Предметияб цIаралъул форма, жинс, падеж бихьизабиялъул бажари камил гьаби (№ 179). (Бицун.)

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 180).

43 ДАРС

Диктант.

Дагъистаналъул тIабигIат.

Хунзахъе унаго, нухда бихьула ЦІада росу. Гьеб буго кидаго нилъеда кІочене гьечІев кІудияв поэт ЦІадаса ХІамзатил росу. Гьенисан бихьула Гъуниб ва КьилимегІерги. Росдада цебесан буго Болъихъ, ЦІумада, ГІахьвахъ, Гумбет районазде унеб шагьра нух.

Гъуниб магІардасан бихьула ункъо герой вахъараб МохІоб росу. Гьелда аскІор руго СалтІа, КІкІуяда росаби. Гъуниб районалъул церетІурал колхозал руго ЧІохъ ва Сугъралъ росабазул.

ТІадкъаял. І. Тексталдаса хасал предметиял цІарал, ратІа росун, хъвай.

Прилагательное

«Прилагательное» абураб тема лъазабулаго, церечІарал масъалаби.

1. Хъвавул ва кІалзул каламалъулъ прилагательноял мухІканго хІалтІизариялъул бажари лъугьинаби; сверухъ бугеб тІабигІаталъул хІакъалъулъ цІалдохъабазе щвараб лъай гІатІилъизаби; предметазул батІи-батІиял гІаламатал рихьизаризе, гьезда хадуб халкквезе бугеб бажари цебетІезаби;

2. Прилагательноялъул хІакъалъулъ гІаммаб бичІчІи лъугьинаби;

3. Прилагательноязе битІун суалал лъезе ругьун гьари;

4. Прилагательноял, жинсгун формаялъулъги рекъезарун, предметиял цІаралгун рухьинаризе ругьун гьари;

Гьеб ункъабго масъала тІубала цадахъго. Прилагательноял лъазариялъул къагІидаби (методика) чІезабулаго, бищунго цебе хІисабалде босула гьезул гьаб хадусеб хаслъи: лексикияб магІнаялдалъунги грамматикиял гІаламатаздалъунги прилагательноял предметиял цІаралгун рухьун рукІуна. Гьединлъидал къваригІуна лъималазда гьединаб бухьен букІин бичІчІизабизе. Предметияб цІаралда прилагательное бараб букІунеблъи цІалдохъабазда дагь-дагьккун лъала. Цин лъималазда прилагательное предметияб цІаралда

магIнаялъул рахъалъ бараб букIунеблъи бихьизабула: прилагательноялъ предметалъул гIаламат бихьизабула (ай жибго жиндаго чIараб гIаламат гуреб, цо чIванкъотIараб предметалъул гIаламат); гьелдалъун прилагательное предметияб цIаралдаса батIалъула.

Цинги цIалдохъабазда бихьизабула прилагательное грамматикияб рахъалъ предметияб цIаралда бараб букIунеблъи. Гьебги гьезда лъала, предметияб цIаралъул жинсалдаги формаялдаги бан, прилагательноялъул жинс ва форма хисулеблъи бичIчIун хадуб.

Прилагательное лъазабулаго, кIудияб кIвар кьола цIалдохъабазул калам синонимаздалъун, антонимаздалъун бечелъизабиялдеги.

44 ДАРС

Тема. Каламалъул бутIа хIисабалда прилагательноялъул хIакъалъулъ гIаммаб бичIчIи.

Дарсил мурад: прилагательноялъул гIаламатазулгун лъай-хъвай гьаби; жинда прилагательное бухьараб предметияб цIар батизеги тексталъулъ прилагательноял ратIа гьаризеги бугеб бажари цебетIезаби.

I. Каламалъулъ прилагательнояз тIубалеб хъулухъалда хадуб халкквей.

I -себ вариант. ХIай «Щиб гьаб кколебали лъазаби».

МугIалимас цIалдохъабазул цояв цеве вахъула, цо кинаб бугониги предметалъул сурат гьесухъе кьола ва гьеб предметалъул хIакъалъулъ (жибго предметалъул цIарги абичIого), сипат-сурат гъорлъ ккезабун, бицине тIамула.

(ХутIарал цIалдохъабазда гьеб предметияб сурат бихьуларо). Цинги кIиго-лъабго цIалдохъанас гьебго сураталъул сипат-сурат гьабула. ЦIалдохъабаз рицарал харбал дандекквела.

- *Кинав цIалдохъанасул хабаралъ нилъее кумек гьабураб сураталда бугеб предмет мухIканго лъазе? Предметалъул сипат-сурат гьабулаго, гьес*

бищунго гIемер кинаб каламалъул бутIа хIалтIизабураб ва щай? (Прилагательное, щай гурелъул предметалъул гIаламатал гьес абуна.)

Предметалъул гIаламатазда тIаса цадахъго кIалъайги гьабун, цIалдохъабаз ункъо-щуго предложениялдасан гIуцIараб текст хъвала ва гьелъие цIар кьола.

2 -леб вариант. ЦIалдохъабаз учебникалъул 88 гьумералда бугеб цIалдохъанасул суал цIалула ва гьелъие жаваб кьезе хIалбихьи гьабула.

Каламалъулъ прилагательнояз тIубалеб хъулухъ бихьизабизе, пайда босула 181 хIалтIудаса. Гьеб хIалтIи тIубаялдалъун цIалдохъабазда якъинлъула прилагательнояз, предметазул гIаламатал абулелъул, нилъер калам жеги мухIкан гьабулеблъи. Текст хъвала, ва гьелъие цIар кьола. Цинги цIалдохъабаз 88 абилеб гьумералда бугеб теорияб баян цIалула.

II. Тексталъулъ прилагательноял рихьизаризе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 182)

Прилагательноял гьоркьор риччараб ва прилагательноял гъорлъ ругеб текст дандекквей.

-*Цогидал каламалъул бутIабаздаса прилагательное кин батIабахъулеб?* (РагIуе суал лъезеги ва гьеб рагIуца щиб бихьизабулеб бугебали лъазеги ккола.)

- *Прилагательное кинаб каламалъул бутIагун бухьун букIунеб? Кин нужеда ракIалда кколеб, щай?*

III. Схемабазда рекъон, предложениял гIуцIи ва, планалда рекъон, прилагательноялъул хIакъалъулъ бицин (№ 184).

IV. ХIай «ЦIодорго рукIа».

Доскаялда гьал хадусел рагIаби хъван рукIуна: кьер, тIагIам, роцен (къадар), гIеблъи, борхалъи, форма. МугIалимас предметияб сурат ялъуни жибго предмет бихьизабула. ЦIалдохъабаз предметияб цIар хъвала. Цинги мугIалимас доскаялда хъварал рагIабазул цояб бихьизабула, масала: тIагIам.

ЦIалдохъабаз предметияб цIаралда аскIоб магIнаялъул рахъалъ рекъон кколеб суалгун цадахъ прилагательное хъвала. Масала: *гIеч (кинаб?) – цIекIаб, багIараб, гургинаб, кIудияб.*

- *Прилагательнояз чиясул гIамал-хасиятги бихьизабула.*

Нужецаго гьединал прилагательноязул мисалал раче. (Масала: лъикIав, аваданав, узданав, вацIцIадав ва гь.ц.)

V. Суалаздалъун дарсида щвараб лъай гIамлъизаби: 1). Щиб жо кколеб прилагательное? 2). Щиб гьелъ бихьизабулеб? 3). Кинал суалазе жаваблъун бачIунеб? 4). Кинаб каламалъул бутIаялда бухьун букIунеб? 5). Каламалъулъ нилъеца кинаб мурадалъе прилагательноял хIалтIизарулел?

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 185).

45 ДАРС

Тема. Прилагательноялгун предметиял цIарал рухьун рукIин.

Дарсил мурад: предложениялъулъ рагIабазда гьоркьоб бухьен чIезабиялъул бажари цебетIезаби; предметияб цIаралда прилагательное бараб букIин цIалдохъабазе мухIкан гьаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 185). (ЦIалдохъабаз жидецаго цоцазул хIалтIабазул хал гьабула.)

II. Рагьукъал хIарпалги лъун, прилагательноял лъугьинари (№ 186). (Бицун.)

III. 187 хIалтIи тIубай.

- *Кинаб каламалъул бутIаялда прилагательное бухьун бугеб?*

IV. Щибаб прилагательноялда хадуб магIна рекъон кколел предметиял цIарал хъвай (№ 188).

V. РагIабазул дандраял гIуцIи (№ 189).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 190).

КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИЯЛЪУЛ 6 ДАРС

Тема. ГIелмияб тексталъул изложение (планалда рекъон).

Дарсил мурад: планалда рекъон, гIелмияб тексталъул изложение хъвазеги текталъулъ прилагательноял хIалтIизаризеги бажари.

I. Тексталъул хIасилалъулгун (содержаниялъулгун) лъай-хъвай гьаби (№ 191). Киназго цадахъ план гIуцIи (бицун).

Словаралдаса рагIи: *страус.*

II. Текст хъвазе хIадурлъи.

ГIелмияб тексталъул хаслъаби баян гьари.

Доскаялда план хъвай:

I. ВаранихIинчI дунялалда тIад бищунго кIудияб хIинчI ккей;

2. ВаранихIинчIалъул къаркъалаялъул борхалъи;

3. ВаранихIинчIалъул хоно;

4. ВаранихIинчI цIакъго къуватаб хIинчI букIин;

5. ВаранихIинчI, рукъалъул хIинчI гIадин, фермабазда хьихьи.

III. Цоги нухалъ текст цIали.

IV. Планалда рекъон, текст хъвай.

V.Текст битIун хъван бугищали хал гьаби.

46 ДАРС

Тема. Цого яги гIага-шагараб магIнаялъулги гIаксаб магIнаялъулги прилагательноял.

Дарсил мурад: синонимазул ва антонимазул хIакъалъулъ цIалдохъабазул бугеб лъай гъварид гьаби, каламалъулъ гьел битIун хIалтIизариялъул бажари цебетIезаби.

I. Тексталъул хIасил (содержание) кьеялъульги, предложениял гIуцIиялъульги, предложениязулъ рагIаби хIалтIизариялъульги, рагIабазул битIунхъваялъульги риччарал гъалатIазда тIад хIалтIи.

II. ГІаксаб магІнаялъул прилагательноязда хадуб халкквей (192 абилеб хІалтІи тІубай ва 93 абилеб гьумералда бугеб теорияб баян цІали).

- *Щай нилъеца каламалъулъ цо предмет цогиялда данде кколеб?* (Щибаб предметалъул бугеб хаслъи лъазе.)

III. ГІаксаб магІнаялъул прилагательноял дандекквей (№ № 193, 194).

IV. Цого яги гІага-шагараб магІнаялъул прилагательноязда хадуб халкквей (№ 195).

V. Рокъобе хІалтІи (№ 196).

47 ДАРС

Тема. Сипатияб текст.

Дарсил мурад: сипатияб тексталъул хаслъабазулгун лъай-хъвай гьаби; сипатияб текст гІуцІизе ругьун гьари.

I. Рокъобе кьураб хІалтІул хал гьаби (№ 196).

- *Прилагательноял-синонимал абе. МагІнаялъул рахъалъ сундулъ гьел релълъунел ругел? Гьел цоцаздаса сундулъ ратІалъулел ругел?*

II. Дарсил мурад бицин.

- *Жакъа нилъеда лъазе ккола щиб жо кколебилан сипатияб текст. Нуж ругьунлъизе руго сипатияб текст гІуцІизеги.*

III. Сипатияб тексталъул хаслъиялда хадуб халкквей (197 абилеб хІалтІи тІубай ва учебникалъул 95 абилеб гьумералда бугеб теорияб баян цІали).

IV. ГІалхул хІайваналъул сипат гьабураб тексталъулгун лъай-хъвай гьаби (№ 198).

V. Цо кинаб бугониги гІалхул хІайваналъул сипат-сурат гьабун, къокъаб сочинение хъвай (№ 199).

VI. Сочинениялъул хал гьаби.

VI. Рокъобе хІалтІи (№ 200).

48 ДАРС

Тема. Прилагательноял жинсазде хиси.

Дарсил мурад: прилагательное, жинсалде балагьун, хисулеб букIин цIалдохъабазда бичIчIизаби; предметиял цIаразул жинс бихьизабиялъул бажари цебетIезаби.

I. Сочинениялъул анализ гьаби. ГъалатIазда тIад хIалтIи.

II. Предметиял цIаразул жинс бихьизаби.

МугIалимас абун, гьал хадусел рагIабазул дандраял хъвала: *цIодорай яс, вицатав чи, цIакъав вас, кепаб хабар, хехаб гIор, разияй эбел.*

- *Предметияб цIаралъул жинс бихьизабе.*

- *Предметияб цIаралъул жинс кин лъазабизе бегьулеб?*

III. Дарсил мурад бицин.

Жакъа нуж ругьунлъула прилагательноязул жинс бихьизабизе, гьединго нужеда лъала прилагательноял жинсазде хисулеллъиги.

- *Прилагательноялъул жинс кин чIезабизе бегьулеб?* Хъварал рагIабазул дандраязул анализги гьабун, хIасил гьабула.

IV. Прилагательное жинсазде хисиялда хадуб халкквей. (201 абилеб хIалтIи тIубала ва 96 гьумералда бугеб теорияб баян цIалула).

V. Таблицаялда тIад хIалтIи гьаби. Лъурал суалазе жавабал кьей ва тIадкъаял тIуразари (№ 202).

VI. БицанкIабазе жавабал рати (№ 204).

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 205). РагIабазул дандраял гIуцIи ва хъвай.

49 ДАРС

Тема. Прилагательноял формабазде хиси.

Дарсил мурад: прилагательноялъул цолъул яги гIемерлъул форма чIезабиялъул бажари цебетIезаби; предметиял цIаралгун прилагательноязул рагIабазул дандраял гIуцIизе ругьун гьари.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 205).

II. Словарьгун хIалтIи.

- Словаралдаса чиясул, чIужуялъул ва гьоркьохъеб жинсалъул кIи-кIи предметияб цIар тIасабищи. МагIнаялъул рахъалъ дандекколел прилагатель-ноялгун гьел хъвай. (Масала: *ХIеренаб рас* ва гь. ц.)

- *Прилагательноязулъ кинал суффиксал нужеца хъварал ва щай? Цолъул формаялда гьел рукIин кин нужеца чIезарурал? Гьел гIемерлъул формаялда лъе.*

III. Дарсил мурад бицин.

- Цолъул ва гIемерлъул формаялда, гIицIго предметиял цIарал гурелги, прилагательноялги хисула. Жакъа дарсида нужеда лъала прилагательное цо-лъул ва гIемерлъул формаялда кин хисулебали ва прилагательноязул гьеб форма кин чIезабулеб бугебали.

IV. Прилагательноял формабазде хисиялда хадуб халкквей.

Лъималаз жидецаго цIалдохъанасул суал цIалула, 206 хIалтIи гьабула ва учебникалъул 99 гьумералда кьураб теорияб баяналъулгун лъай-хъвай гьабула.

V. Предметиял цIаралгун прилагательноязул рагIабазул дандраял гIуцIизе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 208).

VI. Предметиял цIаразулгун прилагательноязул форма бихьизаби (№209, 210).

VII. Дарсил хIасил гьаби.

- *Прилагательное кинаб формаялда бугебали лъазе ккани щиб гьабизе кколеб?*

VIII. Рокъобе хIалтIи (№ 211).

50 ДАРС

Тема. Контролияб диктант.

Дарсил мурад: прилагательноялъул хIакъалъулъ щвараб лъаялъул хал гьаби.

ЦIад бан хадуб

ТIадагьал хъахIал накIкIал раккана. Гьезул залимаб, чIегIераб накIкIул парча лъугьана. Цинги зобго цIуна. Мехалде щвезегIан тамахаб цIад бана. Къечараб ракьалъ регьел лазаталда къулчIана. Киналго рижулел жалаз кутакаб рохел гьабуна. Сварал хурдул цIилъана. РечIарал тIугьдуз бутIрул рорхун ккуна. Хаган букIараб ролъ гIурччинлъана.

ХIалимав кIудада, гъудал рикIизе, бакъалде вахъана. ХIалтIуде хIасратай эбел магъилъе ана. (52 рагIи.)

ТIадкъаял. 1. Предложение членазде биххизе (***I-себ вариант***–щуабилеб предложение, ***2-леб вариант***–анлъабилеб предложение). БетIерал членазда гъоркь хIучч цIазе, рагIабазул дандраял ратIа гьаризе. 2. ГIакса магIнаялъул прилагательноял ургъизе (***I-себ вариант****-гьетIараб тIил-...; тIуцал рукъзал-...;* ***2-леб вариант****–къокъаб хабар-...; чIедераб нух-...).*

РикIкIен

Тема лъазабулаго, церечIарал масъалаби:

I. РикIкIеналъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей (предметалъул къадар яги ирга бихьизабулеб каламалъул бутIа);

2. Къадаралъул ва иргадул рикIкIеназе битIун суал лъей;

3. РикIкIенал битIун хъваялъул бажари лъугьинаби.

Цебехун абухъе, лъабабилеб классалъул цIалдохъабазда къадаралъул рикIкIеназул ахиралда **-о**, иргадул рикIкIенгун суффикс хIисабалда **абилеб** рекIун, тарихазда цадахъ бугони, батIаго хъвазе лъани, гIола.

4. РикIкIенал предметиял цIаралгун рухьинаризеги (авар мацIалда къадаралъул рикIкIеналда хадуб предметияб цIар кидаго цолъул формаялда букIуна) тарихал гьоркьор ругеб текст битIун цIализеги ругьун гьари

(рикIкIен хъвазе бегьула тарихаздалъунги рагIабаздалъунги, цогидал каламалъул бутIаби гIицIго рагIабаздалъун хъвала).

РикIкIен цIалдохъабазда цIакъ хехго бичIчIула. Лъабабилеб классалъул цIалдохъаби, малъизе бугеб темаги бицинчIого, тексталги цIалун, рикIкIенал ратизе тIамуни, цо гьоркьоб течIого, ратула. Амма гьезда кIоларо цоял рикIкIеназ предметалъул къадар бихьизабулин, цогидаз ирга бихьизабулилан абизе. Кинаб рикIкIен жидеда цебе букIаниги, цIалдохъабаз абула рикIкIен бихьизабулилан. Гьединлъидал тIоцебесеб дарсидаго цIалдохъабазда рикIкIеназ, предметал рикIкIунаго, гьезул къадар ва ирга бихьизабулеблъи бичIчIизабизе ккола. Цоги цIалдохъабазда, предметияб цIар цадахъ гьечIони, рикIкIеназ гьезул я къадар, я ирга бихьизабулареблъиги бичIчIизабизе ккола.

51 ДАРС

Тема. РикIкIен.

Дарсил мурад:рикIкIеналъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей, рикIкIеналъул лексикияб магIнаялъулгун ва гьелъие лъолел суалазулгун лъай-хъвай гьаби, тексталъулъ рикIкIенал битIун хъвазе ругьун гьари.

I. ГъалатIазда тIад хIалтIи.

2. Диктанталда щварал къиматал аби.

2. Бищунго гIемер риччарал гъалатIазда тIад хIалтIи.

II. Дарсил мурад бицин. РикIкIеналъул хаслъиялдаги каламалъулъ гьелъ тIубалеб хъулухъалдаги хадуб халкквей.

МугIалимас бицуна жакъа лъималаз цIияб тема лъазабизе бугилан, цинги гьес лъимал тIамула, учебникалъул 102 гьумералдаса темаялъул цIар-ги, цIалдохъанасул суалги, 102 гьумералдаса теорияб баянги цIализе. Хадуб 212 хIалтIиги тIубан, хIасил гьабула.

III. Предложениял гIуцIизеги рикIкIенал битIун хъвазеги ругьун гьари.

ЦIалдохъабаз цин 103 гъумералда бугеб теорияб баян цIалула, цинги 213, 214 абилел хIалтIаби тIурала.

IV. Дарсил хIасил гьаби.

- *РикIкIеналъ щиб бихьизабулеб? РикIкIенал кинал суалазе жаваблъун рачIунел? Къадаралъул ва иргадулал рикIкIенал кин хъвалел?*

V. Рокъобе хIалтIи (№ 215).

52 ДАРС

Тема. РикIкIеналъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби.

Дарсил мурад: тексталъулъ рикIкIенал ратизе ругьун гьари; рикIкIенал битIун хъваялъул бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 215).

II. РикIкIенал предметиял цIаралгун рухьун рукIунеллъи бичIчIизаби (№ 216).

III. РикIкIеналгун предложениял гIуцIи (№ 217).

IV. БицанкIабазе жавабал рати (№ 218).

V. Къадаралъул рикIкIеналда хадуб предметияб цIар кидаго цолъул формаялда букIин бичIчIизаби (№ 219).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 220).

Глагол

Глагол лъазабулаго, церечIарал масъалаби:

Глаголалъул хIакъалъулъ бичIчIи лъугьинаби.

Глаголалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьолаго, батIи-батIияб лексикияб магIна бугел (ай предметалъул ахIвал-хIал, гIаламат, предметазул гьоркьоблъи ва гь. ц. бихьизабулел) глаголаздаса пайда босула. Лъималазда бичIчIизабизе ккола гьез киназго предметазул иш бихьизабулеблъиги ва *щиб*

гьабулеб? щиб гьабилеб? щиб гьабураб? щиб лъугьараб? щиб хIалалда бугеб? щиб бугеб? абурал суалазе жаваблъун бачIунеблъиги;

2. ЦIалдохъабазул калам глаголаздалъун бечед гьаби, каламалъулъ глаголал мухIканго хIалтIизариялъул бажари цебетIезаби.

Гьеб масъала тIубаялъул мурадалда цого магIнаялъул ва гIакса магIнаялъул глаголалги каламалъулъ хIалтIизаризе цIалдохъаби ругьун гьарула.

53 ДАРС

Тема. Каламалъул бутIа хIисабалда глаголалъул хIакъалъулъ бичIчIи кьей.

Дарсил мурад: глаголалъул лексикияб магIнаялъулгунги гьелъие лъолел суалазулгунги лъай-хъвай гьаби; нилъер каламалъулъ глаголалъ тIубалеб иш бихьизаби.

I. Каламалъул бутIабазул хIакъалъулъ щвараб лъай такрар гьаби.

- *Кина-кинал каламалъул бутIаби нужеда лъалел?*

- *Каламалъул бутIаби цоцаздаса кин нужеца ратIа рахъулел?*

- *Щибаб каламалъул бутIаялъул хIакъалъулъ щиб нужеда лъалеб?*

МугIалимас дарсил мурад бицуна.

II. Учебникалъул 107 гьумералда бугеб цIалдохъанасул тIоцебесеб суалалъе жаваб балагьи (№ 221).

III. Каламалъул бутIа хIисабалда глаголалъул хаслъабазда хадуб халкквей (107 гьумералда бугеб цIалдохъанасул суал цIали, 222 хIалтIи тIубай ва теорияб баяналъулгун лъай-хъвай гьаби).

IV. Каламалъулъ глаголалъул бугеб кIвар бихьизаби (№ 223).

ЦIалдохъабаз гьеб хIалтIуе кьурал тIадкъаял тIурала ва гIуцIараб предложение цин глаголалгун, цинги глаголалги гьоркьор риччан, цIалула.

- *Нилъер каламалъулъ глаголал щибизе къваригIун ругел?*

V. Суалаздалъун дарсил хIасил гьаби:

1. Сунда абулеб глагол?

2. Глаголал кинал суалазе жаваблъун рачIунел?

3. Глаголаз щиб бихьизабулеб?

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 224).

КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИЯЛЪУЛ 7 ДАРС

Тема. Сураталдаса сочинение.

Дарсил мурад: мугIалимас, лъурал суалазда рекъон, сураталдасан хабар гIуцIизеги хабаралда (текстална) цIар лъезеги бажари.

I. Сурутальулгун лъай-хъвай гьаби, гьелъул тема, аслияб пикру загьир гьаби; гьелда цIар лъей.

- *Сураталъухъ кIвар кьун ралагье* (№ 225).

- *Художникас гьаниб щиб бихьизабун бугеб?* (Лъималаз сураталда тIасан батIи-батIиял пикраби загьир гьарула.)

- *Сураталъул тема кинаб бугеб? Гьелда кинаб цIар лъезе бегьулеб?* (Масала: “КIудадагун гара-чIвари” яги “Васгун гара-чIвари”.)

- *Сураталъул аслияб пикру загьир гьабизин. Жиндирго сураталдалъун художникасе щиб бицине бокьун бугеб? Жинца бахъараб сураталдехун гьесул кинаб бербалагьи бугеб?* (Аслияб пикру гьадин загьир гьабизе бегьула: “Огь, дир ккараб гъалатI”.)

II. Хабаралъул гIуцIи бихьизаби.

- *Текст сундаса байбихьизе бегьулеб?*

(Текст байбихьизе бегьула жиндилъ аслияб пикру загьир гьабураб предложениялдаса. Гьелъ рес кьола хутIарал киналго предложениял аслияб пикру рагьиялде руссинаризе.)

- *Аслияб бутIаялъулъ сундул хIакъалъулъ бицине кколеб?* (ТIабигIат цIуниялда тIаса кIудадалги васасулги ккараб гара-чIвариялъул хIакъалъулъ бицине ккола.)

- *Текст кин лъугIизабизе кколеб?*

(Сураталда тIаса жиндирго пикру загьир гьабиялдалъун.)

Текст батIияб къагIидаялъги хъвазе бегьула: тексталъул байбихьуда их бачIиналъул, ихдалил тIабигIаталъул бицуна; аслияб бутIаялъулъ васасул ккараб гъалатIалъулги гьелда сверухъ кIудадаги васасдаги гьоркьоб ккараб гара-чIвариялъулги бицуна; текст лъугIизабула васасул ккараб гъалатIалда тIаса жиндирго пикру загьир гьабиялдалъун.

54 ДАРС

Тема. Предложениялда жаниб глаголалъ тIубалеб хъулухъ.

Дарсил мурад: глаголал каламалъулъ хIалтIизаризеги предложениял членазде риххизаризеги ругьун гьари.

I. Цогидал каламалъул бутIабаздаса глагол батIа бахъизе ругьун гьариялъул хIалтIи. (ХIалтIи тIубала кIалзул формаялда.)

МугIалимас гьаб хадусеб кочIол куплет цIалула ва кинал рагIабаздалъун авторасда иш бихьизабизе бажарабилан баян гьабула.

Роол заман букIана,
НакIкI зодобе бахана.
ТIолабго нижер росу
РагIдукье ккезабуна.

- *Глаголал рихьизаре.* (МугIалимас текст предложениялккун кIиабизеги цIалула.)

- *Цогидал каламалъул бутIабаздаса глагол сундалъун батIалъулеб?*

II. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 224).

Цо чанго цIалдохъанас жидецаго ургъарал предложениял цIалула, глаголал рихьизарула ва гьезие суалал лъола.

III. Глаголалъ предложениялда жаниб тIубалеб хъулухъалда хадуб халкквей. (109 гьумералда бугеб цIалдохъанасул суал цIали, 226 хIалтIи тIубай ва теорияб баяналъулгун лъай-хъвай гьаби.)

III. Предложениял гIуцIи (№ № 227, 228).

IV. Рокъобе хIалтIи (№ 229). Кицабазул магIнаялъе баян кьезе.

55 ДАРС

Тема. Глаголал-синонимал ва глаголал-антонимал.

Дарсил мурад: цого яги гIага-шагараб магIнаялъул глаголалги гIаксаб магIнаялъул глаголалги каламалъулъ хIалтIизаризе ругьун гьари.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 229).

II. Дарсил мурад бицин.

- Жакъа дарсида нуж ругьунлъизе руго каламалъулъ глаголал мухIканго хIалтIизаризе. Нилъер мацIалъулъ гIемер дандчIвала гIага-шагараб магIна-ялъулги гIаксаб магIнаялъулги глаголал. Гьединал глаголазул нилъеца би-цине буго.

III. Глаголал-синонимал тIасарищи (№ 230). Гьезул цо-цоязулгун предложениял гIуцIи.

IV. Кьурал глаголазе цого яги гIага-шагараб магIнаялъул глаголал ургъи (№ 231).

V. Глаголал-антонимазул хаслъи баян гьаби (№ 232).

VI. Учебникалъул 112 гьумералда бугеб теорияб баян цIали ва 233 хIалтIи тIубай.

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 234). ГIаксаб магIнаялъул глаголал ратизе, гьезул цо-цоязулгун предложениял гIуцIизе.

56 ДАРС

Тема. Цо ва гIемер магIнаялъулги битIараб ва хъвалсараб магIнаялъулги глаголал.

Дарсил мурад: цо ва гIемер магIнаялъулги битIараб ва хъвалсараб магIнаялъулги глаголал жидер каламалъулъ хIалтIизаризе цIалдохъаби ругьун гьари.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 234). (ЦIалдохъабаз жидецаго цоцазул хIалтIаби хал гьарула).

II. ГIемер магIнаялъул глаголазда хадуб халкквей (№ 235).

III. 113 гьумералда бугеб теорияб баяналда тIад хIалтIи. Мисалазул анализ гьаби.

IV. Глаголал батIи-батIиял магIнабаздаги ккезарун, предложениял гIуцIи (№ 236).

V. Хъвалсараб магIнаялъул глаголал хIалтIизариялда хадуб халкквей (№ 237).

VI. КечI рекIехъе хъвай (№ 238).

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 239).

57 ДАРС

Тема. Пикрияб текст.

Дарсил мурад: пикрияб тексталъул хаслъабазулгун лъай-хъвай гьаби; тексталъулъ глагол хIалтIизабиялъул бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 239).

II. Хъвалсараб магIнаялда глаголал хIалтIизаризе бугеб бажари цебетIезаби (№ 240).

- *Кинал предложениязулъ глаголал хъвалсараб магIнаялда хIалтIизарун ругел?*

- *Кинаб мурадалъе нилъеца предложениялъулъ рагIаби хъвалсараб магIнаялда хIалтIизарулел? Мисалал раче.* (Гьеб суалалъе цIалдохъабазда жаваб кьезе захIмалъани, мугIалимас жинцаго бицуна.)

III. Хабариял ва сипатиял текстал такрар гьари. Дарсил мурад бицин.

- *Жакъаги нилъеца глаголазул бицина. Нуж ругьунлъизе ккола тексталъулъ глаголал мухIканго хIалтIизаризе. Кинал текстал нужеда лъалел?* (Хабарияб текст, гьелъ цо кинаб бугониги ахIвал-хIалалъул бицуна ва ***щиб лъугьараб? щиб ккараб?*** абурал суалазе жаваблъунги бачIуна; сипатияб текст, гьелъ цо кинабниги ахIвал-хIалалъул, батIи-батIиял предметазул сипат-сурат кьола ва ***кинаб?*** абураб суалалъе жаваблъунги бачIуна.)

Текстал, хабариял ва сипатиял гурелги, пикриялги рукIуна.

МугIалимас лъимал тIамула цIалдохъанасул суал ва теорияб баян цIализеги пикрияб тексталъул хаслъиялда хадуб халкквезеги (№ 241, 242)

Гьаниб мугIалимас цIалдохъабазул кIвар буссинабула пикрияб тексталъул гIуцIиялъул хаслъабазде.

- *Цин нужеца абизе ккола, далил бачун, бихьизабизе (чIезабизе) кколеб жо. Цинги,* ***щай гурелъул*** *абураб рагIигун предложениялдаса пайдаги босун, гьеб жо хIужжабаздалъун чIезабула.*

IV. Дарсил хIасил гьаби.

- *Пикрияб тексталъул хIакъалъулъ щиб нужеда лъалеб?*

V. Рокъобе хIалтIи (№ 243).

КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИЯЛЪУЛ МИКЬАБИЛЕБ ДАРС

Тема. Ругьунлъиялъул изложение.

Дарсил мурад: цадахъго гIуцIараб планалда рекъон, хабарияб тексталъул хIасил (содержание) бицине бугеб бажари цебетIезаби.

I. Изложение хъвай, тексталъулгун лъай-хъвай гьаби (№ 244).

Текст цин мугIалимас, цинги цIалдохъабаз цIалула ва хIасилалда тIасан цоцазе суалал кьола; тIехьалдаса суалал цIалула.

II. Хабаралъул анализ гьаби ва цадахъго план гIуцIи.

- *Текст лъабго бутIаялде бикье. Щибаб бутIаялда цIар лъе.*

Мисалияб план.

1. ЛъарахIинчI бачIин;
2. ГьитIинаб гьобол;
3. Их.

III. Лексикиябгин синтаксисияб хIалтIи.

IV. БитIун хъвазе захIматал рагIабазда тIад хIалтIи (лъарахIинчI, гордо, гIурччинаб).

V. Текст цоги нухалъ цIали.

VI. Изложение хъвай.

VII. Хал гьаби.

58 ДАРС

Тема. Глаголазул заманал.

Дарсил мурад: глаголазул заманазулгун ва гьезие лъолел суалазулгун лъай-хъвай гьаби.

I. ГъалатIазда тIад хIалтIи.

II. МугIалимас кьураб темаялда тIасан предложеният гIуцIи ва, баянги кьун, хъвай.

- *Нилъеца жакъа тIабигIаталда батIи-батIияб заманалда ккараб лъугьа-бахъиналъул хIакъалъулъ предложениял гIуцIула.*

- *Цебего, нилъ гьелда тIасан кIалъалелде, тIабигIаталда кинал хисабасиял ккун ругел? (ГIазу биун буго. (ГIазу биана.) ХIанчIал тIад руссун рачIана.)*

- ГьабсагIаталда, нилъ кIалъалеб заманалда, тIабигIаталда кинал хиса-басиял кколел ругел? (Киса-кибего гъутIби тIегьалел руго.)

- Нилъ кIалъан хадуб тIабигIаталда кинал хиса-басиял ккезе ругел? (ГъутIбузда пихъ бижизе буго. (ГъутIбузда пихъ бижила.))

- Авар мацIалда глаголал заманазде хисула. Глаголалъул заман ункъо буго: араб, гьанже, бачIунеб ва гIахьалаб заман. Араб заманалъул глаголаз цебего, нилъ кIалъаледе лъугьараб иш бихьизабула. Нужеца хъварал предложениязулъ кинал глаголаз цебего, нилъ кIалъаледе лъугьараб иш бихьизабулеб? (биун буго, биана, рачIана.) Гьел рагIаби кинал суалазе жаваблъун рачIунел?

- Кинал глаголаз гьабсагIат, нилъ кIалъалеб мехалъ лъугьунеб иш бихьизабулеб? (тIегьалел руго.) Гьеб глагол кинаб суалалъе жаваблъун бачIунеб? Нилъ кIалъалеб мехалъ лъугьунеб иш гьанже заманалъ бихьизабула.

- Кинал глаголаз нилъ кIалъан хадуб лъугьунеб иш бихьизабулеб? (бижизе буго, бижила.) Гьел глаголал кинал суалалъе жаваблъун рачIунел? Нилъ кIалъан хадуб лъугьунеб иш бачIунеб заманалъ бихьизабула.

- Авар мацIалда гIахьалаб заманги буго. Гьелъги цо хасаб заман гьечIого, иш бокьараб заманалда (цебеги, гьанжеги, хадубги) лъугьунеблъи бихьизабула ва ***щиб гьабулеб бугеб?*** *абураб суалалъе жаваблъунги бачIуна.*

III. Глагол заманазде хисараб куцалдеги гьезие лъурал суалаздеги кIвар кьей (№ 245); 117 гьумералда кьураб теорияб баяналда тIад хIалтIи.

IV. Глаголалъул заманал рихьизаризе ругьун гьариялъул хIалтIаби (№ 247, 248).

- Глаголалъул заман кин лъазабизе (чIезабизе) бегьулеб? (Суалаздалъун.)

V. Рокъобе хIалтIи (№ 249).

59 ДАРС

Тема. Глаголалъул араб заман.

Дарсил мурад: суалазул кумекалдалъун араб заманалъул глаголал ратIа гьаризе ва хисизаризе ругьун гьари; гIадатал ва составиял араб заманалъул глаголал каламалъулъ битIун хIалтIизариялъул бажари лъугьинаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 249).

- *Нужеца хисарал глаголазда гьоркьоб магIнаялъул рахъалъ кинаб батIалъи бугеб?*

II. Суалаздалъун араб заманалъул глаголал ратIа гьаризе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 250).

III. Предложениял гIуцIизеги глаголал хисизаризеги ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 251). (Бицун.) Теорияб баян цIали.

IV. Таблицаялда рекъон, глаголал хисизари (№ 252).

V. Араб заманалъул глаголал каламалъулъ битIун хIалтIизаризе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 253).

VI. Дарсил хIасил гьаби.

- *Глаголалъул заман кин лъазабизе (чIезабизе) кколеб?*

- *Араб заманалъул глагол кинал суалазе жаваблъун бачIунеб? Мисалал раче.*

VIII. Рокъобе хIалтIи (№ 254).

60 ДАРС

Тема. Глаголалъул бачIунеб заман.

Дарсил мурад: бачIунеб заманалъул глаголал ратIа гьаризе ва, суалазда рекъон, гьел хисизаризе бугеб бажари лъугьинаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 254).

ЦIалдохъабаз тексталъулъ ругел глаголал абула, гьезие суалал лъола ва заман бихьизабула.

II. БачIунеб заманалъул глаголал каламалъулъ битIун хIалтIизаризеги гьезие суалал лъезеги ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 255).

III. Предложениял гIуцIизе ва бачIунеб заманалъул гIадатал ва составиял формаби лъугьинаризе ругьун гьариялъул хIалтIи (№ 256).

IV. БачIунеб заманалъул глаголал лъугьинариялъул бажари цебетIезаби (№ 257). (Бицун.)

V. Предложенияздасан текст гIуцIи (№ 258).

VI. Теорияб баян цIали.

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 261).

61 ДАРС

Тема. Глаголалъул гIахьалаб заман.

Дарсил мурад: гIахьалаб заманалъул глаголал ратIа гьаризеги гьезие суалал лъезеги бажари; гIахьалаб заманалъул глаголал каламалъулъ битIун хIалтIизаризе бажари.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 261).

II. Дарсил мурад бицин ва 124 гьумералда бугеб теорияб баян цIали.

III. ГIахьалаб заманалъул глаголазе битIун суал лъей ва гьел ратIа гьари (№ 262).

IV. Суалазда рекъон, хабар гIуцIи (№ 263).

V. ГIахьалаб заманалъул глаголал каламалъулъ битIун хIалтIизари (№ 264, 265).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 266).

КАЛАМ ЦЕБЕТIЕЗАБИЯЛЪУЛ 9 ДАРС

Тема. Изложение.

Дарсил мурад: планалда рекъон, гъалатIал риччачIого, изложение хъвазеги батIи-батIиял каламалъул бутIаби мухIканго хIалтIизаризеги бажари.

I. Тексталъулгун лъай-хъвай гьаби (№ 267).

Цин мугIалимас, цинги цIалдохъабаз жидецаго текст цIалула. Хадуб цIалдохъабаз тексталъул хIасилалда тIаса цоцазе суалал кьола.

II. ТIехьалдаса план цIали ва, гьелда рекъон, хабар бицин.

III. Текст хъвай.

IV. Хал гьаби.

62 ДАРС

Тема. Глаголалъул гьанже заман.

Дарсил мурад: суалазул кумекалдалъун гьанже заманалъул глаголал ратIа гьаризеги цогидал заманаздаса гьел лъугьинаризеги бажари. ЦIалул бажари борхизаби ва калам цебетIезаби.

I. ГъалатIазда тIад хIалтIи гьаби. Дарсил мурад бицин.

II. Гьанже заманалъул глаголал *щиб гьабулеб бугеб? щиб лъугьунеб бугеб?* абурал суалазе жаваблъун рачIунеллъи бихьизаби (№ 268, теорияб баян цIали).

III. Сураталде балагьун, текст гIуцIи (№ 269).

IV. Гьанже заманалъул глаголал лъугьинари (№ 270).

V. Рокъобе хIалтIи (№ 271).

63 ДАРС

Тема. Глаголал заманазде хиси.

Дарсил мурад: глаголал заманазде хисизе бугеб бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 271).

II. Дарсил мурад бицин.

III. Глаголал заманазде хисиялда хадуб халкквей (№ 272).

ЦIалдохъабаз, таблицаялда рекъон, *ине, кIанцIизе* абурал глаголал заманазде хисула ва, баян кьолаго, хъвала.

IV. Суалазда рекъон глаголалъул заман бихьизабизе ругьун гьари (№ 273).

V. Глаголалги бачIунеб заманалде хисун, текст, тIаде балагьун, хъвай (№ 274).

VI. Эркенаб диктант (№ 275).

МугIалимас текст тIубанго цIалула.

- *Гьаб текст хабариябищ яги сипатиябищ бугеб?*

- *Тексталъулъ гIанкIил сипаталъул кина-кинал хаслъаби рихьизарун ругел?*

МугIалимас текст кIиабизеги цIалула ва цIалдохъаби гьелъулъ глаголал ратизеги гьезул заман бихьизабизеги тIамула.

МугIалимас текст, бутIабаздеги бикьун, цIалула, цIалдохъабаз хъвала ва глаголазда гъоркь хIучч цIала.

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 276).

64 ДАРС

Тема. Глаголал предметияб цIаргун рекъон ккей.

Дарсил мурад: жинсиял глаголазулгун лъай-хъвай гьаби; предложениялъулъ рагIаби рекъон ккезаризе бугеб бажари цебетIезаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 276).

II. Жинсиял глаголазулгун лъай-хъвай гьаби (№ 277).

III. Предложениял членазде риххи ва рекъонккарал рагIаби рихьизари (№ 278). Теорияб баян цIали.

IV. Предложениялъулъ рагIаби рекъон ккезаризе ругьун гьари (№ 279). (Бицун.)

V. ГъалатIалги ритIизарун, текст хъвай (№ 280).

VI. Дарсил хIасил гьаби.

- *Предметиял цIаралгун глаголал кин рекъон кколел?*

VII. Рокъобе хIалтIи (№ 281).

65 ДАРС

Тема. Контролияб диктант.

Дарсил мурад: Глаголалъул хIакъалъулъ щвараб лъаялъул хал гьаби.

ЦIунцIраги миккиги.

ЦIунцIра лъарахъе ана. Гьулчун бачIараб карачелалъ гьеб лъелъе ккезабуна. Миккиялда цIунцIра гьанкъулеб бихьана. Миккиялъ гьелъие кумекалъе гьотIодаса тIамах рехана. ЦIунцIра тIанхиде бахана. Гьелъул кумекалдалъун къватIибе борчIана.

Гьелдаса хадуб чанахъанас цIалкIу гьуна. Микки цIалкIикье ккезехъин букIана. ЦIунцIра чанахъанасул хIатIиде бахана ва хIанчIана. Чанахъанас хIетIе хъасана. ЦIалкIида бухьун букIараб квар цIазе кIочана. Миккиги боржана.

ТIадкъаял. 1. Щуабилеб предложение членазде биххизе. 2. Ункъабилеб предложениялдаса глаголал жал рекъон ккарал предметиял цIаралгун, ратIа росун, хъвазе.

ЛЪАГIАЛИДА ЖАНИБ МАЛЪАРАБ МАТЕРИАЛ ТАКРАР ГЬАБИ

66 ДАРС

Тема. Предложениялъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби.

Дарсил мурад: каламалъулъ предложениялъул ва рагIул бугеб кIваралъул хIакъалъулъ щвараб лъай мухIкан гьаби; каламалъулъ предложениял битIун хIалтIизариялъул бажари цебетIезаби.

I. «Предложение» ва «РагIи» абурал бичIчIиял дандекквей (№ 282).

ЦIалдохъабаз суалал цIалула, жалго жидедаго чIун, гьезие жавабал кьола, ва, жаваб битIун кьун бугищали хал гьабизе, учебникалда ралагьула. ТIехьалдаса мисалал хъвала, жидецагоги рачула.

II. Предложениял членазде рихходи (предложениялъул синтаксисияб разбор) № 283).

- *Предложениялъулъ магIнаялъул рахъалъ цоцазда рухьарал рагIаби кин ратулел?* (Цояб рагIудаса цогиялда суал лъеялдалъун.)

- *Сунда абулеб рагIабазул дандрай?*

III. Предложениял гIуцIи, гIакса магIнаялъул рагIаби ургъи (№ 284).

IV. Рокъобе хIалтIи (№ 285).

67 ДАРС

Тема. Тексталъул хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби. РагIул магIнаял бутIаби.

Дарсил мурад: тексталъул хаслъабазул хIакъалъулъ цIалдохъабазе щвараб лъай мухIкан гьаби; рагIул магIнаял бутIабазул (морфемабазул) хIакъалъулъ щвараб лъай гIамлъизаби.

I. Рокъобе кьураб хIалтIул хал гьаби (№ 285). Дарсил мурад бицин.

II. Тексталъул хаслъабазул хIакъалъулъ щвараб лъай такрар гьаби (№ 286).

III. Тексталъул план гIуцIи (№ 287).

IV. РагIул магIнаял бутIабазул щвараб лъай гIамлъизаби (№ 288).

V. Суффиксазул кумекалдалъун цIиял рагIаби лъугьинари (№ 289).

VI. Рокъобе хIалтIи (№ 290).

68 ДАРС

Тема. Каламалъул бутIабазул хIакъалъулъ щварал баянал такрар гьари.

Дарсил мурад: предметияб цIаралъул, прилагательноялъул, глаголалъул хIакъалъулъ цIалдохъабазе щвараб лъай гIамлъизаби; гьел цоцаздаса ратIарахъизеги каламалъулъ гьездаса пайда босизеги бугеб бажари цебетIезаби.

I. Диктант хъвай. Тексталъулъ каламалъул бутIаби рихьизари (№ 291).

II. Тексталъулъ глаголал рате. Гьел кинаб заманалда хIалтIизарун ругелали бихьизаби (№ 292).

III. Текст гIуцIи, предметияб цIар ва прилагательное гъорлъ ругел рагIабазул дандраял рати (№ 293).

IV. Заман хутIани, 294. 295 хIалтIаби тIурай. (Бицун.)

БутIрул

Курсалъул гIелмиябгин методикиял кьучIал……………………

Грамматикияб дарсида калам цебетIезаби………………………..

Авар мацӀалъул дарсидехун рукӀине кколел тӀалабал………….
Календариябгин тематикияб план……………………………………
3 классалъул авар мацӀалъул курс лъазабиялъ щвезе
ракӀалда ругел хӀасилал……………………………………………
3 классалъул курс лъазабун лъугӀун хадуб кьолел
хӀасилал (напсиял, метапредметиял ва предметиял)………………..
Дарсазул методикиял малъ-хъваял…………………………………..
КӀиабилеб классалда малъараб материал такрар гьаби……………
Предложение…………………………………………………….
РагӀул гӀуцӀи……………………………………………………...
Каламалъул бутӀаби………………………………………………
1. Предметияб цӀар……………………………………………..
2. Прилагательное………………………………………………
3. РикӀкӀен………………………………………………………
4. Глагол…………………………………………………………
ЛъагӀалида жаниб малъараб материал такрар гьаби……………